હેડમાર

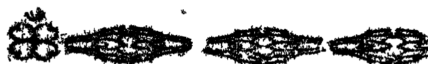
માણેકલાલ

ધુ.ક.

ધા “

ધરી

તૃતીયાવૃત્તિ.

રહેલી બાબત યા ભૂલો
માટે રહી ગયેલી ભૂલો
એવી નમ્ર વિનંતી છે.

ૂંજાદાસ શાહ,
ાસ્તર, તાલુકા સ્કૂલ.
ડભોડા—મહીકાંઠા.

પાલણપુર સંસ્થાનની સામાન્ય

ભૂગોળ.

આ સંસ્થાન "**પાલણપુર સંસ્થાન**" એ નામથી મશહુર છે. રાજ્યકર્તા અસલ **બિહાર-બહાર** (**બં**ગાળા) ના સુબા હોવાનો દાવો ધરાવે છે, અને તેઓ **વિહારી** નામે મશહુર છે. તેઓ અસલ યુસુફજઈ લોહાણી **અફઘાન** ઓલાદના છે, અને **નવાબ** કહેવાય છે.

સ્થાન અને ક્ષેત્રફળ:—**મુંબઈ** ઇલાકામાં **બ**નાસકાંઠા એજન્સિમાં આ સંસ્થાન વિસ્તાર અને વસ્તીમાં મોટું છે, અને તે **ધા**ણધાર, **ડી**સા અને **ધા**નેરા સુદ્ધાંત **આબુ** પર્વતથી ગાયકવાડ સરકારના **પાટણ** પરગણા સુધી ઉત્તર દક્ષિણ ૫૪ માઇલ અને **વીર**મપુરથી **થ**રાદ સુધી પૂર્વ પશ્ચિમ ૬૦ માઇલ વિસ્તારમાં છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૭૬૫.૯૧ ચો. માઇલ એટલે એજન્સિના ૩·૬૨ ભાગ જેવડું છે, અને વસ્તી ૨,૩૬,૬૯૪ માણસની એટલે એજન્સિની ૫૧૮૫૬૬ માણસની વસ્તીના લગભગ અર્ધ કરતાં પણ ઓછી છે. એમાં **પાલણપુર** માત્ર એકજ શહેર અને વસ્તીવાળાં ૫૧૫ ગામ છે.

સીમા:—આ સંસ્થાનની ઉત્તરે **મારવાડ**, અને **શિરોહી**; પૂર્વે **શિરોહી**, **દાંતા** સંસ્થાન અને **મ**હીકાંઠા એજન્સિ; દક્ષિણે **ગાયકવાડ** તાબાના **પાટણ** અને **ખેરાલુ** તાલુકા; અને પશ્ચિમે **થરાદ**, **દીઓદર**, અને **કાંકરેજ** છે.

સંસ્થાન વિભાગ:—પેટા ભાગીદારો* સાથે આ સંસ્થાન ગણાય છે. આ સંસ્થાનમાં ૨૫૫ ખાલસા ગામો છે. આ સંસ્થાન ચાર ભાગમાં વહેંચાએલું છે તેને **મહાલ** કહે છે.

રાજ્યવહીવટ માટે **મહાલ** અને પેટા વિભાગ ઠરાવ્યા છે તેને **તાલુકા** કે **પરગણાં** કહે છે, અને તે **પાલણપુર, વડગામ, ગઢ, ડીસા, ધાનેરા, પાંથાવાડા** અને **ગઢવાડા** એ સાત છે.

૧. **ધાણધાર મહાલ**:—એમાં **પાલણપુર**; (૧ **રોહો**, ૨ **જેથી** પેટા તહેસીલ સાથે કે જેમાં **હાથીદરા** અને **સામઢી** આવી જાય છે.) **વડગામ** અને **ગઢ** છે.

૨. **ડીસા મહાલ**:—એમાં **ડીસા** તાલુકો છે.

૩. **ધાનેરા મહાલ** (જેમાં **ખીમત** સમાએલું છે):— એમાં **ધાનેરા** તાલુકો છે.

૪. **પાંથાવાડા મહાલ** (એમાં **દાંતીવાડા** છે.):—એમાં **પાંથાવાડા** છે.

---

* પેટા જાગીરદારોમાં ૮ ગામ ભાયાતોનાં; ૧૩ ગામો જીવાઈમાં આપેલાં; ૩૨ ગામ પટાવતોનાં; ૧૨૯ ગામ જાગીરદારો સાથે ભાગવાળાં; ૧૭ ગામો જાગીરી; ૪૧ ગામો જમૈયા અને ૧૩ ગામો ધર્માદાનાં છે.

× ઉપલાં નામ નહિ વાપરતાં જુના વખતમાં બોલાતાં નામ વાપરે છે. **મેતા, ધનાલી, પાલણપુર** અને **ગઢ** એ તાલુકા જે ભાગમાં આવેલા છે તેને **ધાણધાર**; **સામઢી, ભાખર, ભડથ** અને **ધાડા**, વગેરે કોળી ઠાકરડાનાં ગામ **ગઢ** અને **ડીસા** વગેરે તાલુકામાં વહેંચાયેલાં છે, છતાં લોકો તેને **કોળીઆરો**; **ડીસા** તાલુકાનો કેટલોક ભાગ **ડીસાવળ, ધાનેરા** તાલુકાને **ધાનેરા ટપ્પો** કે **ત્રીસચોવીસ**; **પાંથાવાડા** તાલુકાને **મહાડીસાઢ**; અને **માલણ**, અને તેની આસપાસના ભાગને **માલણીસાઢ** કહે છે.

આ સંસ્થાનમાં **પાલણપુર, ગઢ, મેતા, ચીત્રોડા, ડીસા, ધાનેરા** અને **પાંથાવાડા** એ સાત થાણાં છે.

દેશનું સ્વરૂપઃ—આ સંસ્થાનનો ઉત્તર અને પૂર્વનો કેટલોક પ્રદેશ **આરાવલીની** હારમાંના પહાડો, ડુંગરા, ખાડા-ટેકરા, ઠામઠામ લીલાં વૃક્ષનાં ઝુંડ, ઝાડી અને રમણીય લીલી કુંજાર લિલોતરીથી અને કુદરતી લીલાના દેખાવોથી ભરપુર જંગલો અને પહાડો છે, તેથી તે છેટેથી વિશાળ બાગ જેવો બહુ રળિઆમણો લાગે છે. ત્યાં જાત જાતના પાક નીપજે છે. **પાલણપુરથી** ઉત્તરે ૧૨ માઇલ સુધી પહાડોની હારો શરૂ થાય છે. તે **પાલણપુરથી શિરોહીને** છુટું પાડે છે; **ધાણ-ધાર** પરગણાની જમીન ઘણી ટેકરાટેકરી વાળી છે. સિવાયનો ઘણોખરો પ્રદેશ ખુલ્લો અને સપાટ છે.

પશ્ચિમે **થરાદ** અને **કાંકેજ** તરફનો ભાગ ઝાડીવાળો છે, અને તેમાં જંગલો આવેલાં છે.

પાલણપુર કસબાની નજીકમાં રેતીની ટેકરીઓ આવેલી છે.

આ સંસ્થાનની ઘણીખરી જમીન **રેતાળ** અને રસાળ હોવાથી ફળાઉ ઝાડો, ફૂલ છોડ અને રોપા પુષ્કળ થાય છે, તેથી બગીચાથી ભરપુર છે.

ડુંગરોઃ—આ સંસ્થાનમાં ઘણા ઉંચા ડુંગરો, **આરાવ-લીની** હારમાંના છે. તેમાં મુખ્ય **જાસોરનો પહાડ** (૩૫૦૦ ફુટ ઉંચો) એ લાંબો ડુક્કરના બરડાવાળો છે; એની પાસે **વીરમપુરનો** ડુંગર છે. **ચીકલોદર માતાનો ડુંગર** (૨૫૦૦ ફુટ ઉંચો), **રાણીટુંક** કે **ક્વીન્સપીક** (એ **સુરબકરીના** ભાંખરાની પશ્ચિમ છેડે ગોપુચ્છાકાર ડુંગર છે.) અને **ચોટીલા**

એ મુખ્ય ડુંગરો છે. તેમાં **જાસોર** અને **ચોટીલા** કુદરતી દેખાવો માટે પ્રસિદ્ધ છે.

હાથીદરા ડુંગરોની હારમાં મુખ્ય શિખરો–**શંખદેવી, દિવાનિઆ, ગંગુ, સુરબકરી, ગુરુકાપહાડ, લોલન** છે.

તળાવો:—આ સંસ્થાનમાં કુદરતી સરોવર કે તળાવો નથી પણ બંધાવેલાં નાનાં મોટાં ઘણાં તળાવો છે.

હરમતિઆ, ગોબરી, માનસરોવર* એ ત્રણે **પાલણપુરમાં** અને **જગાણા** જગાણામાં એ તળાવો મુખ્ય છે. તે છપનીઆ દુકાળમાં ઉંડાં ખોદાવ્યાં છે. **માનસરોવરને પણ** ત્યારેજ **લડબી** નદી સાથે નહેરદ્વારા જોડી દીધું છે, તેથી તેમાં પાણી બારે માસ રહે છે.

આ સંસ્થાનના ઉત્તર અને પૂર્વનો મુલક ડુંગરાળ અને પહાડી હોવાથી તેમાંથી નાની નદીઓ, વહેળા, નાળાં અને ઝરણો નીકળે છે.

મુખ્ય નદીઓ:—બનાસ, સરસ્વતી અને **ઉમરદસી** છે.

(૧) **બનાસ:**—ઉદેપુરના ડુંગરોમાં **ઢેબર** સરોવરમાંથી નીકળી પશ્ચિમ તરફ વહે છે. **ડીસા કસ્બો, રાજપુર, ડીસા કેમ્પ, વડાવલ, કુંપટ, પાલગઢ, છીત્રાલા, વાસણા** આગળ થઈ **વારાહી** તાબાના **ગોખાંતર** નજીક, અને **રાધનપુર** તાબાના **અગીચાણા** નજીક, એ બે મુખે **કચ્છના રણમાં** પડે છે.

બનાસ આ સ્ટેટની હદમાં **સરોત્રીથી** ઈશાનકોણમાંથી આવી આશરે ૧૨ માઇલ સુધી જંગલમાં વહેતાં ૮ માઇલ સુધી તેના કાંઠા ખડકના છે.

---

* સતરમા સૈકામાં દિવાન **સુજાહીતખાને** પોતાની પ્રિય બેગમ જાડેજીબાઈ **માનબાઈની** યાદગીરીમાં **માનસરોવર** અને **નગીનાવાડી** બગીચો કરાવ્યાં. નગીનાવાડી હાલ ઉજ્જડ હાલતમાં છે.

તેના બેણા-વહેણમાં પણ ખડક છે. **બનાસમાં** રેલ આવે છે, ત્યારે ઘણું પાણી આવે છે. રેલ ન હોય ત્યારે સઘળે ઠેકાણે ઉતરાય છે. પાણી છીછરું હોવાથી તેમાં હોડીઓ ફરી શકતી નથી. માત્ર બંધ બાંધી તેના પાણીનો પીત કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. એનું પાણી મીઠું છે; પરંતુ આગળ **રાધનપુર** સંસ્થાન અને **સાંતલપુર** પરગણામાં ખારી જમીનમાં વહેતાં ત્યાં ખારું છે.

બનાસને પાલણપુર સંસ્થાનમાં બીજી નાની નાની નદીઓ મળે છે. તેને મળનારી મુખ્ય શાખાઓમાં **સીપું** કે **ચીપું** અને **બાલારામ** એ બે મુખ્ય છે. સિવાય ડુંગરોનાં ઝરણો નદી રૂપે થોડે સુધી વહી કોઈ જમીનમાં સમાઈ જાય છે, અને કોઈ બનાસને મળે છે.

સીપું કે ચીપું:—શિરોહી તાબાના **નીમજ** ડુંગરની પૂર્વમાંથી નીકળી **ભડથ** અને **નાના રાણપુર** નજીક **બનાસને** મળે છે.

બાળારામ:—આ સંસ્થાનની ઈશાન સરહદથી નીકળી **બાળારામમહાદેવ** પાસે થઈ **કારજા** આગળ **બનાસને** મળે છે.

ગોમતી અને **કાલેરી** એ બે નદીઓ પણ **સરોતરી** નજીક **બનાસને** મળે છે.

(૨) **સરસ્વતી-કુંવારકા**:—આ પવિત્ર નદી **દાંતા** સંસ્થાનની ઉત્તરે **આરાસુરના મેણાગર** ડુંગરમાંથી નીકળી **કોટેશ્વર** મહાદેવ પાસે થઈ, દાંતા રાજ્યને સરહદ કરી **સિદ્ધપુર**, અને **પાટણ** આગળ વહી, **પાટણથી** નીચે થોડા માઇલ છેટે તે જમીનની અંદર કેટલાક માઇલ સુધી વહે છે, અને પાછી તે નજરે પડે છે. તે **રાધનપુર** સંસ્થાનના **જોરાવરપુરા** અને **કુવા-કુરધા** આગળ થઈ **બનાસને** સમાંતર ચાલી **અનવરપુરની** દક્ષિણે થોડા માઇલ છેટે **કચ્છના** રણમાં સમાઈ જાય છે. એના પર **ચિત્રોડા, ઘોડિઆળ** અને **બાદરપુર** વગેરે ગામો આવેલાં છે.

દાંતા સંસ્થાનમાં તેને બહુ નાની નાની કેટલીક નદીઓ મળે છે. આ નદી દરીઆને મળતી નથી, તેથી તેમજ **સરસ્વતી** કુંવારકા હોવાથી તે **કુંવારકા** ગણાય છે. એને હિંદુ લોકો પવિત્ર માને છે, તેથી તેમાં નહાવા માટે ઘણા યાત્રાળુઓ તેના મૂળ **કોટેશ્વર** અને **સિદ્ધક્ષેત્ર** કે **શ્રીસ્થળ—સિદ્ધપુર** યાત્રાર્થે જાય છે. ત્યાં દર કાર્તિકી પુનેમે અને ગ્રહણ વગેરે પર્વણિએ ઘણા લોકો સ્નાન માટે એકઠા થાય છે.

(૩) **ઉમરદસી—અમરદસીઃ**—એ નાની નદી આ સંસ્થાનના ઈશાનના ડુંગરોમાંથી નીકળી પશ્ચિમ તરફ **ઉમરડસી, મેતા,** રતનપર અને **સીદ્રાસણ** પાસે વહી **સરસ્વતીને** મળે છે.

લડબી—એ આ સંસ્થાનમાં નાની નદી છે. એના પર **પાલણપુર, વેડંચા, ગઢ** અને **કુંભારણ** એ ગામો છે.

કેટલીક નદીઓનો એક બીજા સાથે જ્યાં સંગમ થાય છે તે સ્થળ પવિત્ર ગણાય છે.

આબોહવા (આબ–પાણી+હવા–હવા=હવાપાણી) હરેક સ્થળ દરીઆની સપાટીથી કેટલી ઉંચાઈએ, દરીઆથી કેટલું દૂર અને ડુંગરાળ કે સપાટ પ્રદેશમાં આવેલું છે, વગેરે ઉપર આબોહવાનો આધાર છે.

આ સંસ્થાનની હવા શરદઋતુમાં ભેજવાળી હોવાથી ખરાબ હોય છે. બીજી ઋતુમાં તે સુધરે છે, અને સારી થાય છે, ડુંગરવાળા કેટલાક પ્રદેશનાં હવાપાણી અનુકૂળ નથી, પણ ત્યાંના વતનીઓને તેની અસર લાગતી નથી. કેમકે તે તેમની જન્મભુમિને લીધે માફક આવે છે. ખાસ કરીને ઉત્તર અને પૂર્વનો ભાગ પહાડી હોવાથી, ત્યાંની હવા તંદુરસ્ત નથી.

બાકીના મુલકની સારી અને તંદુરસ્ત છે. સપ્ટેમ્બર અને ઓકટોબર સિવાય હવા સારી રહે છે.

જ્યાં હવાપાણી ઘણાં નબળાં હોય છે, ત્યાંના લોકોના ચહેરા ફીક્કા ડેફ્રાએલા અને માંદા જેવા રહે છે. કેમકે ડુંગરો અને જંગલોને લીધે ત્યાંની હવા શરદ અને ભેજવાળી રહે છે. ઘીચ ઝાડો, પાંદડાં, લીલ, સેવાળ વગેરે કહોવાણવાળાં સાધનો અને પત્થરોમાંથી નિરંતર વહેતાં ઝરણો વહ્યાં કરે છે, તેથી ત્યાંનું પાણી ભારે-કઠણ છે. જો કે તે કાચ જેવું સ્વચ્છ દેખાતું હોય છે, તોપણ તેને વાસણમાં લાવી ઠારવાથી શિઆળામાં પાણી ઉપર ચીકણો જાડો થર કે પડ બાઝે છે. આવું પાણી પીવાથી શરીરમાં વિકાર થાય છે. આવાં સ્થળોમાં જંગલોને લીધે **મેલેરિઆ** ઉત્પન્ન થાય છે.

ડુંગરવાળો અને લિલોતરીવાળો પ્રદેશ હોવાથી સાધારણ રીતે ત્યાં વરસાદ ખુલ્લા ભાગ કરતાં વિશેષ પડે છે. અહીં ઉનાળાની ઋતુમાં ગરમી થોડી લાગે છે. કોઈ કોઈ વખત સખત ગરમી પડે છે. શિઆળાની ઋતુમાં સપાટ પ્રદેશમાં ઠંડી વિશેષ જણાય છે.

આ સંસ્થાનમાં શિઆળામાં પારો ૮૨ થી ૪૫ અંશ સુધી, અને ઉનાળામાં ૧૧૨ થી ૬૫ અંશ સુધી રહે છે. ઉનાળાની ઋતુમાં એપ્રિલ, મે અને જૂનમાં તાપ સખત પડે છે. ચોમાસામાં ૯૮ થી ૭૨ અંશ સુધી પારો રહે છે. આ ઋતુમાં છેલ્લા દસોટામાં વરસાદ દર સાલ સરાસરી આશરે ૨૭ ઇંચ અને બધા મહિનામાં થઈ સરાસરી ૩૨ ઇંચ ૩૦ ડ્રોકડા સુધી વરસે છે. વરસાદની મોસમ જૂનની અધવચમાં

શરૂ થાય છે. વરસાદનો પવન ઇલાકાના નઋર્ત્યકોણમાંથી શરૂ થાય છે. તેજ પવનથી આ મુલકમાં પણ ચોમાસું બેસે છે.

પેદાશ—આ સંસ્થાનની ડુંગર તરફની જમીનનું બંધારણ કેટલુંક પત્થરવાળું છે. તળેટીના ખીણવાળા નિચાણ પ્રદેશની જમીન કાળી કાંકરીવાળી અને ફળદ્રુપ તત્ત્વોથી ભરપુર છે, તેથી તે રસાળ અને ફળદ્રુપ છે. માટે તેમાં **શિઆળુ**, ઉનાળું, **ચોમાસું** અને રવી પાક થાય છે. બાકીની ઘણી જમીન **રેતાળ** છે. આ સંસ્થાનમાં મુખ્ય ધંધો ખેતી છે. જે જમીન ફળદ્રુપ છે તે સારી રીતે ખેડાણ થાય છે. કેટલીક ખેડાણ વગરની પડતર પણ છે. જમીનનું મહેસુલ વિઘોટી, કળતર, હળીઓ× અને ભાગભટાઈથી વસુલ લેવાય છે.

ધાણધારમાં ડીસા, **ધાનેરા** અને **પાંથાવાડાના** અમુક ભાગોની જમીન ફળદ્રુપ છે. **ડાભેલા**, **હાથીદરા**, **વીરમપુર**, **જેથી** અને બીજા ભાગોમાં જમીન ફળદ્રુપ નથી; તેમાં ફક્ત ચોમાસું પાક કઠોળ, જુવાર, તલ, સરસવ, એરંડા થાય છે, અને શિઆળુ પાકમાં જુવાર, ચણો, અને ડાંગર થાય છે. અહીંની કમોદ ડાંગર ઘણી ઉત્તમ થાય છે, તેવી ગુજરાતમાં ક્યાંયે થતી નથી. જે જમીન **રેતાળ** છે તેને **થળીઆ** કહે છે, અને તે તલ વગેરેને લાયક છે. હલકી રેતી સાથે મળેલી **ગોરાડુ** જમીન જુદી જુદી જાતના કઠોળને લાયક છે.

ખેતીની મુખ્ય પેદાશમાં બાજરી, જુવાર, વાજીઆ ઘઉં, જવ, મકાઈ, ચીણો વગેરે ધાન્ય; મગ, મઠ, અડદ, ચણા

× હળીઓ—દર સાંતીડે ઉચક રકમ લેવાય છે. તેને કહે છે. સાંતી ઉપર દર મુકરર કરવામાં બળદની સંખ્યા અને કુટુંબમાં કેટલાં માણસો છે તેનો ખ્યાલ રાખવામાં આવે છે.

વગેરે કઠોળ; તલ, સરસવ, એરંડા વગેરે **તેલીબીઆં**; કપાસ; કેટલેક સ્થળે શેરડી અને **બાદરશાહી** ગોળ પણ થાય છે.

બગીચા અને વાડીની પેદાશમાં શેરડી, ગોળ, કેરી, બીજોરાં, લીંબુ, કેળાં વગેરે ફળ; રતાળુ વગેરે જુદી જુદી જાતનાં શાકભાજી; જાત જાતનાં સુગંધી ફૂલો અને તેનું અત્તર બને છે, અને તે બહાર ગામ જાય છે.

કેફી પદાર્થોમાં ખસખસનું વાવેતર થતું હતું, અને **અફીણ** બનાવવામાં આવતું હતું તે સરકારે સને ૧૮૯૨ થી બંધ કર્યું છે, અને તેના વળતર બદલ દરવરસે રૂ. ૩૧,૫૦૦ અંગ્રેજ સરકાર આપે છે, અને તે સંબંધમાં રૂા. ૧૨,૫૦૦ ના ખર્ચે રાજ્ય બંદોબસ્ત રાખે છે. વળી **ગાંજા, ભાંગ**નું વાવેતર પણ સને ૧૯૦૪થી બંધ કર્યું છે.

ખનીજઃ–આ સંસ્થાનના ડુંગરોમાંથી કીમતી ધાતુ અને કીમતી ખનીજ પદાર્થ, **કલાઈ, તાંબું**, અને **મેંગેનીઝ** ધાતુ, તેમજ **જાસોર** પહાડમાં **ગંધક** હોવાનો સંભવ છે.

પત્થરઃ—ઘણે ઠેકાણેથી ઇમારતી પત્થર મળે છે. **જાસોર**માં સારી જાતનો **અડદીઓ** પત્થર તથા **મેંગેનીઝ** ધાતુ નીકળે છે, પણ તે રસ્તાઓથી ઘણે છેટે હોવાથી ખોદી કઢાતાં નથી. **રંગબેરંગી પત્થરો**નો ઉપયોગ ડુંગરો નજીકના ભાગમાં થાય છે.

આરસ પત્થર–પાન્સવાલ, ડાભેલા, રામપુરા અને **જુની વાવડીમાંથી સંગેમરમરનો** ખડબચડો **આરસ** નીકળે છે.

અબરખઃ—આ સંસ્થાનના કેટલાક ભાગમાં હલકી જાતના અબરખની ખાણો છે એટલે તેમાં ફાયદા જેવું નથી.

ઘસીઉં મીઠું:—આ સંસ્થાનમાં કેટલેક સ્થળે ખારવાળી જમીનમાં થોડું મીઠું પાકે તેમ છે. સરકારે તે બંધ કરેલું છે, તેથી તેના વળતર બદલ આ સંસ્થાનને વરસે રૂ. ૫૦૦ મળે છે.

જંગલની પેદાશ:—આ સંસ્થાનના ઈશાન અને પૂર્વનો પ્રદેશ ડુંગરોને લીધે મોટાં જંગલોથી છવાએલો છે. આ જંગલોનો વિસ્તાર લગભગ ૩૦૦ ચો. માઈલ છે. તેની પેદાશ આશરે રૂ. ૧૮,૦૦૦ અને ખર્ચ રૂ. ૪,૫૦૦ થાય છે. જંગલોમાં આંબા, મહુડા, રાયણ વગેરે ફળાઉ ઝાડો થાય છે. તેમાં **મહુડો** વિશેષ ઉપયોગી છે. તેનાં **ફૂલ–મહુડાંનો દારૂ**, અને તેનાં ફળ **ડોળી** તેને પીલીને **ડોળીઉં તેલ** બનાવે છે. આ તેલ સાબુ બનાવવાના તથા ખાવાના કામમાં આવે છે.

ખેર—એના લાકડામાંથી રંગવાનો તથા ખાવાનો **કાથો** બનાવે છે. ખેરમાંથી ધોળો ભૂકો નીકળે છે તેને **ખેરસાલ** કહે છે તે **ઉધરસ**ની દવામાં વપરાય છે.

ડુંગરોમાં સાગ, સીસમ, ધામણ, ખેર, મહુડા, વાંસ વગેરે ઈમારતી ઝાડ થાય છે. તેનું લાકડું આ સંસ્થાન તેમજ આસપાસનાં ગામોમાં પુરૂં પડે છે, તેથી વિશેષ જથામાં બહારગામ જતું નથી.

સાગ અને વાંસ:—ડુંગરોમાં ઘણા થાય છે. સાગના મોભ, વળા, વળી, થાય છે. વાંસ કાટમાલના કામમાં અને વાંસમાંથી **વાંસકપુર–વાંસકાનો સુંદર** નીકળે છે, તે દવાના કામમાં આવે છે. વાંસની છાલની ચીપો ઉતારી તેના ટોપલા, ટોપલી, છાબડી, કંડીઆ, સાદડીઓ વગેરે ભંગી લોકો વણે છે; અને વેચે છે.

ટીંબરુ, ઝીંગી વગેરે ઝાડોનાં પાંદડાં કે જેમાં તમાકુ ભરી તેને **બીડી** બનાવવાના ખપમાં આવે છે.

ખાખરાનાં ઝાડ થાય છે, તેનાં પાંદડાંની **પતરાવળી** થાય છે. તેની શીંગોમાંથી **પિત્તપાપડા** નીકળે છે તે દવાના કામમાં આવે છે. તેનાં મુળીઆંનાં **દોરડાં** વણાય છે તે ચોમાસામાં ટકાઉ છે, કેમકે તે પલળવાથી મજબુત રહે છે. ખાખરાનાં ફૂલ–**કેસુડાં** થાય છે તે રંગ બનાવવામાં, તેમજ હરડાં, બેહાંનાં ઝાડ પણ પુષ્કળ થાય છે. તેનાં ફળ રંગવાના કામમાં આવે છે, તેથી તે બહારગામ જાય છે. આ સિવાય કસુંબી, સોરંગી, ગળી, ધાવડી અને શારીનાં ફૂલ થાય છે તે પણ રંગવાના કામમાં આવે છે.

ગુંદરોઃ—બાવળ, ખાખરો, ખેર, ધવ વગેરે ઝાડના ગુંદરો અને **પીપળાની લાખ** વગેરે એકઠાં કરી વેચે છે.

આમળીનાં ઝાડ થાય છે તેનાં ફળ **આમળાંનો મુરબ્બો, અથાણું** અને **આમળાનું** તેલ બને છે, તેમજ તે વાળ ધોવા કે સાફ કરવાના તથા દવાના કામમાં વપરાય છે. વળી **અરીઠી**નાં ઝાડ પણ પુષ્કળ થાય છે. તેનાં ફળ **અરીઠા** પણ ઉપયોગમાં આવે છે.

કેટલેક સ્થળે **સુખડ–ચંદન**નાં વૃક્ષ જોવામાં આવે છે.

હરડાં, બેહાં અને આમળાં (ત્રિફળાં), ધોળીમુશળી, કાળીમુશળી, બોડાગોખરૂ, અરીઠા, ગરમાળાની શીંગો અને તેનો ગુંદર–ગોળ, કડાની શીંગો અને તેનાં ઇંદ્રજવ, મેઢિઆવળ, જુદા જુદા ગુંદરો વગેરે કરિઆણાની ઘણી ચીજો, મધ, મીણ અને લાખ વગેરે નીપજે છે.

ડુંગરો અને ખીણુવાળા ભાગોમાં ઝાડોની ઘટામાં ભમરા અને માખીઓ પુષ્કળ મધપુડા બનાવે છે. તેમાંથી જથાબંધ **મધ અને મીણ** એકઠું કરે છે, અને તે પાલણપુરમાંથી બહાર ગામ જાય છે.

આયાતનિકાસ—આ સંસ્થાનમાં ઘઉં વગેરે ધાન્ય; તલ, સરસવ, એરંડા એ તેલીબીઆં; ઘી, શેરડી વગેરે; તેમજ જંગલની પેદાશમાં મધ, મીણ, લાખ, કરિઆણાની વસ્તુઓ; રંગમય પદાર્થોમાં હરડાં, બેઢાં, સોરગી, કસુંબી અને ગળી વગેરે બહાર ગામ **નિકાસ** થાય છે.

ખાંડ, ગોળ, તમાકુ, કાપડ (રેશમી, સુતરાઉ અને ઊનનું વિલાયતી કે દેશી), હાથીદાંત, લોખંડ અને લોખંડનો સામાન, કાચ અને કાચનો સામાન, કાગળ, દીવાસળી, તાંબું, સોનું, રૂપું વગેરે ધાતુઓ: કરિઆણું વગેરે માલ બહાર ગામથી **આયાત** થાય છે.

જાનવરો:—ગ્રામ્યપશુઓમાં ગાય, બળદ, ભેંસ, પાડા, ઘોડા, ઊંટ, ગધેડાં, મેઢાં, બકરાં, કુતરા, બિલાડી વગેરે છે.

જંગલી જાનવરો ડુંગરોની પ્રતિકૂળ હવાને લીધે ઘણાં મોટાં જાડાં, ઉંચાં અને ખાસ વખાણવા લાયક થતાં નથી; પણ ઝાડી, જંગલો અને ડુંગરોમાં જંગલી જાનવરો વાઘ, ચિત્તા, દીપડા, જરખ, વરૂ, રીંછ, વગેરે; હરણની જાતનાં જાનવરોમાં જંગલી સુવર–ડુક્કર, સાબર, ચીતલ, છીંકારાં, કાળિઆર; અને જુદી જુદી જાતનાં સસલાં નજરે પડે છે.

વસ્તી:—ડુંગરી પ્રદેશમાં અનાર્ય જાતિ–ડુંગરી ભીલ, ડુંગરી ગરાસીઆ વસે છે. જેમ જેમ ગુજરાતમાં સુધરેલી

વસ્તી આગળ વધતી ગઈ, ઝાડી અને જંગલો કપાતાં ગયાં, તેમ તેમ ત્યાં વસતી અનાર્ય જાતો ડુંગરો અને જંગલોમાં ભરાતી ગઈ. ત્યાં આજે પણ તેઓ સ્વતંત્ર અને અર્ધ જંગલી સ્થિતિમાં સુખેથી રહે છે. સંસ્થાનની માત્ર અર્ધ ઉપરાંત જમીન ખેડવા લાયક છે. બાકીનો પ્રદેશ જંગલો અને ડુંગરવાળો, ખેડાણ લાયક નહિ હોવાથી, તે ભાગમાં વસ્તી જુજ છે. જે ભાગમાં હવાપાણી તંદુરસ્તીવાળાં નથી, ત્યાં પણ વસ્તી જુજ છે. છપનીઆ દુકાળમાં ઘણાં માણસો ભૂખમરાથી મરી ગયાં તેમજ બીજાં વરસો પણ સારાં પાકવાળાં નહિ નીવડવાથી જોઈએ તેટલો વધારો વસ્તીમાં થયો નથી.

આ સંસ્થાનની વસ્તી સને ૧૯૧૧ ની વસ્તીગણત્રી પ્રમાણે ૨,૨૪,૯૯૬, માણસની હતી, અને સને ૧૯૨૧ માં ૨૩૬૬૯૪ થઈ છે. તેમાં ૨,૦૦,૫૯૧ હિંદુ, ૨૪,૯૭૭ મુસલમાન, ૧૧૦૮૭ જૈન, ૨૮ ખ્રિસ્તી અને ૧૧ પારસીની છે. તેમાં ૧૭૪૪૫, વસ્તીવાળું **પાલણપુર** શહેર; ૨,૦૦૦ થી ૫,૦૦૦ સુધીની વસ્તીવાળાં ૧૦ ગામ; ૧,૦૦૦ થી ૨૦૦૦ સુધીનાં વસ્તીવાળાં ૨૮ ગામ; ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધીની વસ્તીવાળાં ૯૧; અને ૫૦૦ અંદરની વસ્તીવાળાં ૩૮૭ ગામ છે. હાલમાં ૫૧૫ ગામ અને પાલણપુર શહેર મળી કૂલે ૫૧૬ છે. સને ૧૯૦૧ ની સાલમાં ૨,૨૨,૯૭૫ માણસની હતી. છપનીઓ દુકાળ પડવાથી ૧૮૯૧ ની સાલમાં જે વસ્તી હતી તે કરતાં પણ ઘટાડો થયો હતો. ત્યાર પછીનાં ૧૯૦૧ થી ૧૯૧૧ સુધીના દસોટાનાં વર્ષો પણ વસ્તી આબાદ થાય નહિ તેવાં સાધારણ નીવડવાથી માત્ર દોઢ ટકોજ અને સને ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૧ સુધીના છેલ્લા દસોટામાં પાંચ ટકા ઉપરાંત વધારો થયો છે. હાલની વસ્તીમાં મુખ્યત્વે,

કોળી અને ડુંગરી ભીલ, તેથી ઉતરતી કણબી, રજપુત તથા બીજા ખેડુત, નીચવર્ણ-ઢેડ, ભંગી, ચમાર; બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, ક્ષત્રી, મુસલમાન તથા પરચુરણ લોકની છે.

દર ચોરસ માઇલે વસ્તીનું પ્રમાણ ૧૩૪ માણસનું આવે છે. જ્યારે નજીકના રાધનપુર સંસ્થાનમાં ૫૯ અને પાલણપુર એજન્સિમાં ૮૧.૧ માણસનું પ્રમાણ આવે છે. એકંદરે આ સંસ્થાનનો ઘણોખરો મુલક નજીકના મુલક કરતાં વિશેષ ફળદ્રુપ અને વસવા લાયક હોવાથી વસ્તીનું પ્રમાણ વધે છે.

વ્યવહારનાં સાધનો.

૧ વેપારઃ—પહેલાં પ્રથમ રાજપુતાનાના વેપારીઓનો પાલીને રસ્તે ધોલેરા અને ગુજરાત સાથે, અને કચ્છ જતાં થરાદ અને વાવના રસ્તે ધમધોકાર વેપાર ચાલતો હતો. કેટલાંક વર્ષથી તે કમી થઈ ગયો છે. રેલવે થવાથી હવે તે માર્ગે ચાલે છે. પહેલાં રસ્તા સહીસલામત નહિ હોવાથી, લુટારાથી દેશને ઉપદ્રવ થતો હતો. હાલમાં બ્રિટિશ સરકારના સખ્ત બંદોબસ્તને લીધે, અને વળી આ સંસ્થાનમાં રાહદારી દાણ લેવાતાં બંધ થયાં છે, તેથી પણ વેપાર માટે અનુકૂળતા થઈ છે.

૨. રસ્તાઃ—આ સંસ્થાનમાં પાકી સડકો નથી; પરંતુ ચોમાસું પુરૂં થયા પછી ધોરી અને આડાં જવાના રસ્તા દુરસ્ત કરે છે. આવા સાધારણ આડાઅવળા રસ્તા એક ગામથી બીજે ગામ જવાના બધે છે. આ સંસ્થાનના રસ્તા ઘણા રેતાળ છે, તેથી માલ ભરેલાં ગાડાં ખેંચવા ૪ થી ૬ બળદ જોડે છે, આવી કાચી સડકો ઉપર ગાડાં, ઊંટ, ગધેડાં અને પોઠી માર-

ફતે વેપાર અને વ્યવહાર ચાલે છે. આવી સડકો* જુદાં જુદાં સ્થળો વચ્ચે મેળવી લેવામાં આવી છે.

આ સંસ્થાનના ઇશાન, પૂર્વ અને સરહદના ડુંગરી મુલકમાં આવજા કરવાના રસ્તા છે. ત્યાંનો વેપાર ગાડાં મારફતે નહિ, પરંતુ પોઠી કે ઊંટ ઉપર વિશેષ ચાલે છે. ડુંગરોમાં ઘાંટીના ખરાબ રસ્તા દુરસ્ત થતા જાય છે. છપના દુકાળમાં **રોહો સ્ટેશનથી લોલન પહાડ** સુધીનો ગાડારસ્તો ઘણે ખર્ચે કરેલો છે. આ રસ્તે **અંબાજી** જનાર યાત્રાળુને સુગમ પડે છે.

૩. રેલવે:—આ સંસ્થાનમાં છેલ્લાં ૪૦ વર્ષ થયાં વ્યાપાર અને વ્યવહારનાં સાધનો વધતાં જાય છે. પહેલવહેલી રેલવે સને ૧૮૭૯માં **મુંબઈથી અમદાવાદ** અને ત્યાંથી **પાલણપુર** સુધી ચાલુ થઈ, તે પછી **અજમેરથી દિલ્હી** સુધી લંબાવી છે. વળી **પાલણપુરથી ડીસા** સુધીની રેલવે થઈ છે. જેથી આ સંસ્થાનનો સંબંધ દક્ષિણમાં **ગુજરાત, મુંબઈ** ઇલાકા સાથે અને ઉત્તરમાં **મારવાડ, કચ્છ, સિંધ, રાજપુતાના** અને ઉત્તર **હિંદ** સાથે જોડાયો છે, તેથી વેપાર અને વ્યવહારનાં સાધનો માટે સરળતા થઈ છે.

રાજપુતાના માળવા (આર. એમ.) રેલવે (બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલવેની શાખા) **અમદાવાદ, સિદ્ધપુર**

---

* ૧. પાલણપુરથી ડીસા; ૨. પાલણપુરથી ઉત્તરમાં પાંથાવાડા અને ત્યાંથી ખીમત; ૩. ડીસાથી ધાનેરા; ૪. ડીસાથી થરાદ અને થરાદથી ઉત્તરમાં ભોરોલ અને પશ્ચિમમાં વાવ અને વાવથી દક્ષિણમાં સુઈગામ; ૫. ડીસાથી થરા, રાધનપુર, વારાહી થઈ સાંતલપુર; ૬. ડીસાથી દીઓદર થઈ સુઈગામ; ૭. દીઓદરથી થરાદ થઈ ભોરોલ; ૮. થરાથી ભાભર થઈ સુઈગામ; ૯. રોહો સ્ટેશનથી લોલન પહાડ સુધી.

તરફથી આવી, આ સંસ્થાનની હદમાં **માનપુરથી રોહો** સુધી ૪૦ માઇલ પ્રવેશે છે, અને ત્યાંથી ઉત્તરમાં **અજમેર** તરફ જાય છે. તેનાં **છાપી, ઉમરદસી, પાલણપુર, ચિત્રાસણી, સરોત્રી** અને **રોહો** એ સ્ટેશનો છે.

પાલણપુર ડીસા રેલવેઃ—એ ડીસા કેન્ટોન્મેન્ટમાં લશ્કર રહેતું હોવાથી ૧૭·૪૨ માઇલની સને ૧૮૯૩માં બાંધી છે, તેનાં **પાલણપુર, ચંડીસર, ડીસા** એ સ્ટેશનો છે.

રાજપુતાના **માળવા** લાઇનની એક શાખા **મહેસાણા, પાટણ, વાઘરોડ** સુધી જાય છે. તે આ સંસ્થાનની દક્ષિણ સરહદ નજીકમાં આવેલી છે. આ લાઇનના **માનુંદ** (**મણુંદ**) રોડ સ્ટેશનથી **માનુંદરોડબહેચરાજી** અને **માનુંદરોડ-હારિજ** એ બે શાખા લાઇનો થઈ છે. તેથી **હારિજ** સ્ટેશનથી રાધનપુર સંસ્થાન નજીક પડે છે.

આ સંસ્થાન અંદરનો ભાગ રેતાળ અને જોઇતાં સાધનોનો અભાવ છતાં પણ ત્યાંના લોકને રેલવે વગેરેથી દૂરના મુલકના સંસર્ગથી વેપાર અને બીજા લાભો થવાનો સંભવ છે.

૪. **તાર અને પોષ્ટ ઓફિસોઃ**—આ સંસ્થાનમાં **પાલણપુર** અને **ડીસાકેમ્પ** એ બે સબપોષ્ટઓફિસો; અને **ડીસાટાઉન, ધાનેરા, ચંડીસર, ગઢ, છાપી, કાણોદર; મેતા, રોહો, ખીમત,** વગેરે સ્થળે બ્રાંચ પોષ્ટઓફિસો છે.

પાલણપુરમાં પોષ્ટ સાથે તારઓફિસ, **ડીસાકેમ્પમાં** સરકારી તારઓફિસ, અને હરેક રેલવે સ્ટેશનોએ તારઓફિસો છે, તેથી પોષ્ટ અને તારઓફિસોદ્વારા પત્રવ્યવહાર, તાર, વેપાર અને લોકવ્યવહારના સંદેશા પહોંચાડવાને સરળતા થઈ છે.

૫ **નાણું**:—આ સંસ્થાનમાં સિક્કાઈનું ચલણ હતું પણ સરકારે તે સને ૧૮૯૬ માં બંધ કરી કલદારનું દાખલ કર્યું છે, તેથી હવે સઘળી લેવડદેવડ કલદાર નાણામાં થાય છે.

ઇતિહાસ.

પાલણપુર એ ઘણા જુના વખતમાં **ચંદ્રાવતી**ના× પરમાર રાજા **યશોધવળના** બીજા કુંવર (પાટવી કુંવર **રાજયોગી-ધારાવર્ષદેવ**ના ભાઈ) **પ્રહ્લાદદેવે** વસાવ્યું હતું, તે વખતે તે **પ્રહ્લાદપટ્ટણ** કહેવાતું હતું, પછીથી તે ઉજ્જડ થયું. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં **પાલનસી ચહુઆણ** રાજા થયો, તેણે એ મુલક ફરીને આબાદ કર્યો, તેથી તેના નામ ઉપરથી શહેરનું નામ **પાલણપુર** પાડયું. એ ચહુઆણોનું રાજ્ય ઇ. સ. ના ચૌદમા સૈકા સુધી રહ્યું. તેમની પાસેથી **મારવાડ** દેશમાંના **જાલોર**ના પઠાણ મલેક **યુસુફખાને** તે રાજ્ય પડાવી લીધું, અને રાજધાની **જાલોર**માં રાખી. કેટલીક પેઢીએ મલેક **ગજનીખાન** થયા. તેમની પાસેથી દિલ્હીના **અકબર** પાદશાહે તે લઈ લીધું. પણ તે ઇ. સ. ૧૫૯૦ માં તેમને પાછું આપ્યું. ઇ. સ. ૧૫૯૭ માં તેમને "**દિવાન**" નો ઇલકાબ આપ્યો. તેમની કેટલીક પેઢીએ **કરણકમાલખાન** દિવાન થયા. તેમણે જાલોર અને **પાલણપુર**ના હિંદુઓ પાસેથી "**માથાવેરો**" લીધો, તેથી **જોધપુર**ના **અજીતસિંહજીએ** ઇ. સ. ૧૬૯૯ માં **જાલોર** જીતી લીધું, તેથી તે દિવાનની ગાદી **પાલણપુર**માં થઈ. તેમના વંશજો અદ્યાપિ રાજ્ય કરે

× આબુ પર્વત ઉપર ચંદ્રાવતી નગરી હતી.

છે. તે પછીના કેટલાક દિવાનોએ રાજ્યમાં વધારો કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૯૫ માં **ફિરોજખાન** દિવાન થયા. ઇ. સ. ૧૮૦૯ માં આ રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારના સંબંધમાં આવ્યું. તે વખતે રાજ્યકર્તાએ રૂ. ૫૦,૦૦૧) ગાયકવાડ સરકારને ખંડણી આપવાનો કરાર કરી આપ્યો. **ફિરોજખાન**ને તેમના સીધી જમાદારોની એક પાર્ટીએ શિકારે ગએલા ત્યાં મારી નાખ્યા. ત્યારે તેમના શાહજાદા **ફતેહખાન** ૧૩ વર્ષની સગીર ઉમરના હતા, તેથી તેમની વિધવા માતુશ્રીએ પોતાના સ્વામીના ખુન માટે અંગ્રેજ અને ગાયકવાડ સરકારની સહાય માગી, તેથી જમાદારોએ તેમને પકડી કેદ કર્યા, અને તેમના કાકા **શમશેરખાન**ને ગાદી આપી. એટલામાં અંગ્રેજ અને ગાયકવાડ સરકારે ખરા હકદાર માટે દરમિઆનગીરી કરી, અને લશ્કરી મદદથી **શમશેરખાન**ને હરાવી **ફતેહખાન**ને પાલણપુરના રાજ્યકર્તા ઠરાવ્યા. **શમશેરખાન** સાથે સમાધાન થવાથી તેમને રાજ્યવહીવટ કરવાનું સોંપ્યું; પરંતુ તેમણે દગો પ્રપંચ કર્યો, અને ગેરવ્યવસ્થા કરી, તેથી **ફતેહખાનજી**ની માગણીથી અંગ્રેજ સરકારની મદદથી ૧૮૧૬ માં **શમશેરખાન**ને રાજ્યમાંથી નસાડી મૂકયા. અંગ્રેજ સરકાર સાથે થએલા ઠરાવ મુજબ રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવા, રાજકાજમાં મદદ કરવા, અને ઠરાવની સરતો અમલમાં લાવવા ઇ. સ. ૧૮૧૭ માં પોલિટિકલ ઓફિસર તરીકે કેપ્ટન માઇલ્સની નીમણુક થઈ, અને ગાયકવાડ સરકાર તરફનો અંગ્રેજ સરકારનો વિશ્વાસુ એજન્ટ રાખવા ઠરાવ થયો. ત્યારથી પાલણ-

---

* 'પાલણપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ' એ ઉત્તમ પુસ્તક નેક નામ. તાલેમહમદખાનજી સાહેબે રચ્યું છે, તેમાંથી આ સંબંધી વિશેષ હકીકત મેળવી લેવી.

પુર-બનાસકાંઠા એજન્સિની સ્થાપના થઈ. આ સંસ્થાન એજન્સિ એસ્ટાબ્લિશમેન્ટના ખર્ચમાં દરવરસે રૂ. ૯૦૦૦ આપે છે.

ઇ. સ. ૧૮૧૩થી આ સંસ્થાનમાં ઘણા બખેડા થવા લાગ્યા; તેમ અસલથી જંગલી ભીલો અને રજપુત બહારવટીઆ આસપાસનાં પરગણાંમાં ત્રાસ વર્તાવતા હતા. તેમને વશ કરવાના હેતુથી, અને બરાબર બંદોબસ્ત રાખવા માટે ઇ. સ. ૧૮૨૧ માં ડીસાકેમ્પ-કેન્ટોન્મેન્ટ (છાવણી) સ્થાપવામાં આવી.

દેશમાં તે વખતે ચોરી, લૂટફાટ, ધાડ પાડવી, વગેરે તોફાન ઘણાં થતાં હતાં, તે ડીસા કેન્ટોમેન્ટ અને પાલણપુર-બનાસકાંઠા એજન્સિની સ્થાપના થવાથી હવે બંધ પડયાં છે; તેથી જાગીરદારો તેમની જાગીરો સંભાળી રહ્યા છે, અને તોફાની લોકો સરકારના સખ્ત દાબને લીધે શાંત પડી ખેતી વગેરે ઉદ્યમે વળગ્યા છે.

પાલણપુર રાજ્યને દિલ્હીના બાદશાહ તરફથી "દિવાન, મહાખાન" અને અમદાવાદના બાદશાહ તરફથી "મુઝ્દ તુલમુલ્ક" ના ખિતાબો મળેલા છે. આ રાજ્ય વફાદારી માટે પ્રસિદ્ધ છે, તેથી અંગ્રેજ સરકારે સને ૧૯૧૦ માં દિવાનનો ખિતાબ કાયમ રાખી વંશપરંપરા નવાબનો ખિતાબ બક્ષ્યો છે, અને આ સંસ્થાનને ૧૩ તોપની સલામતીનું માન મળે છે. હાલના રાજ્યકર્ત્તા કેપ્ટન હીઝ હાઇનેસ મુઝ્દ-તુલ-મુલ્ક દિવાન-મહાખાન તાલેમહમદખાન બહાદુર કે. સી. આઇ. ઈ; કે. સી. વી. ઓ. નવાબ સાહેબ છે.

રાજ્યપદ્ધતિ—આ સંસ્થાનની કૂલ રાજ્યવ્યવસ્થા નવાબ સાહેબ હસ્તક છે. તેમને પહેલા વર્ગના રાજા તરીકેના દિવાની તથા ફોજદારી કૂલ અખત્યારો છે. (ફકત બ્રિટિશ

રૈયતનો ખુનનો ગુન્હાનો ઈન્સાફ પોલિટિકલ એજન્ટની પરવાનગી વગર થઈ શકે નહિ.) તેથી તે સર્વ અખ-ત્યાર સાથે સંસ્થાનનો રાજ્યવહીવટ મુખ્ય વજીરની મદદથી ચલાવે છે.

રાજ્યવહીવટ ચલાવવા માટે આ સંસ્થાનના ચાર મહાલમાં આઠ **તહેસીલ–તાલુકા** કે **પરગણાં** કરેલાં છે. દરેક તહેસીલના વહીવટ માટે **તહેસીલદાર** ઠરાવેલા છે. તેઓ ઉપજ ઉઘરાવે છે, અને ચઢતા ઉતરતા દરજ્જાના આપેલા અધિકાર પ્રમાણે **માજીસ્ટ્રેટ*** તરીકે ઇન્સાફનું કામ પણ કરે છે. તેમના ઉપર **રેવિન્યુ સેક્રેટરિ**–મુખ્ય કારભારીનો અધિકાર ચાલે છે. તેમને સેશનકોર્ટનો તથા તે સામે અપીલ સાંભળવાનો અધિકાર છે.

ગામોમાં **પટેલ** અને **તલાટીનું** બંધારણ છે. તેઓ જમીનનું મહેસુલ અને રાજ્યનું લહેણું વસુલ કરે છે. તલાટીઓની ઉઘરાત

---

* આ સંસ્થાનમાં નીચેની ૧૦ કોર્ટો છે.

(૧) **હજુરકોર્ટ**—છેવટની અપીલો મુખ્ય કારભારી સાંભળે છે, અને પુનરાવલોકનનું કામ નામદાર નવાબ સાહેબ અને મુખ્ય કારભારી મળી કરે છે. બધા વિશેષ અધિકાર તેમને છે. (૨) **સર ન્યાયાધીશની કોર્ટ.** (૩) **સ્મોલકોઝ** કોર્ટ અને **સ્પેશિઅલ** દિવાની કોર્ટ. (૪) **સ્પેશિઅલ સેટલમેન્ટ કોર્ટ.** (૫) **દિવાન ન્યાયાધીશ કોર્ટ.** (પાલણપુર શહેર અને પાલણપુર તાલુકા માટે). (૬) **ડીસા, ધાનેરા, પાંથાવાડા** મુનસફ કોર્ટ. (૭) **ધાનેરા, પાંથાવાડા મુનસફ કોર્ટ** અને **સ્મોલકોઝ કોર્ટ.** [૮) **વડગામ, ગઢ** મુનસફ કોર્ટ. (૯) **ડાભેલા** તહેસીલદારની કોર્ટ. (૧૦) **બાપલા કામદારની કોર્ટ–લીમજના** ભાગીદારો જેઓને **ધાનેરા** મહાલમાં ત્રણ ગામ છે. તેઓના તરફથી **બાપલા** કામદારને બે માસની સજા અને રૂા. ૫૦ સુધી દંડ કરવાનો માજીસ્ટ્રેટી અને રૂ. ૫૦ સુધી દિવાની દાવા સાંભળવાનો અધિકાર **છે.** આ હક બદલ **લીમજ** ઠાકોરને જ્યારે માગે ત્યારે બે સવારો સાથે રાજ્યની **નોકરી** કરવી પડે છે.

ઉપર દેખરેખ માટે ટપાદારો કે સરકલ ઈન્સ્પેક્ટરો નીમેલા છે. ચોકીઆતો ગામની ચોકી કરે છે. તેમને ચાકરીઆ જમીન મળે છે. પટેલોને પણ ચાકરી બદલ અમુક જમીન માફીમાં મળે છે તે ઉપરાંત કેટલાક હક પણ મળે છે.

ઈન્સાફ માટે ગુન્હા પકડી રજુ કરવા દરેક પરગણામાં થાણાં મૂકેલાં છે, અને ત્યાં ફોજદાર રહે છે. તેઓ પોલીસની મદદથી ગુન્હેગારોને ન્યાય માટે કોર્ટમાં રજુ કરે છે.

ઉપજખર્ચ:—આ સંસ્થાનના **ધાણધાર** મહાલ (તેમાં ચાર પરગણાં છે. **પાલણપુર** પરગણામાં ૧૧૭ ગામ, **ગઢમાં** ૩૦, **મેતામાં** ૪૩ અને **ધનાલીમાં** ૬૨ ગામો છે) **ડીસા** મહાલમાં ૧૨૭ ગામ છે. **ધાનેરા** મહાલમાં ૭૪ ગામ છે તેની અને **પાંથાવાડા** મહાલમાં ૫૦ ગામ છે તે સિવાય બીજાં ચાર ગઢવાડાનાં ગામ **ધનાલી** પરગણામાં ઉમેર્યાં છે. તે સાથે આ સંસ્થાનનાં ખાલસા ગામોની કૂલ ઉપજ સાથે બીજાં પટાવત અને ભાયાતી ગામોની ઉપજ ગણીએ તો સરેરાસ રૂ. ૯,૫૮,૬૦૦ ની ગણાય છે.

વડોદરા રાજ્યનાં કેટલાંક ગામો રૂા. ૨૬૬–૧૦–૬ આ સંસ્થાનને અને **પાલણપુર** વડોદરાને રૂ. ૧૫૯૨–૧–૧૦ કેટલાંક ગામો પેટે જમા આપે છે. આ સંસ્થાન **થરાદ** સંસ્થાનનાં કેટલાંક ગામો પાસેથી જમા લે છે, અને કેટલાંકને આપે છે. તે જતાં દર વરસે રૂ. ૫૦) વધારે જમા આપે છે. શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડને ઘાસદાણા (ખંડણી) ના રૂા. ૩૮,૪૬૦ આપે છે.

પોલીસ:—આ સ્ટેટ લડાયક લશ્કર રાખતું નથી. લેવી ન્હાડી નાખ્યા પછી ધોરણસર પોલીસ રાખી છે. સ્ટેટ પોલી-

સમાં ૧ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, ૧૧ ફોજદારો, ૧૪૭ ઘોડે સવારો અને ૩૧૧ પાયદળ પોલીસ છે, નવાબસાહેબના અંગ રક્ષક–બોડીગાર્ડ તરીકે ૪૧ માણસ અમલદાર સાથે છે તેનો ખર્ચ રૂ. ૧૮૫૯૦ છે. પોલીસનું કૂલ ખર્ચ આશરે રૂા. ૮૨,૦૦૦ છે. સીરબંધી ૨૨૫ માણસનું છે. તેનું ખર્ચ રૂા. ૧૮,૦૦૦ છે, સામાન્ય પોલીસથી શહેરની સીટી પોલીસ હાલમાં જુદી પાડી છે. તેમાં ૧૦૦ પોલીસનાં માણસો, અને તે કેળવવા માટે ૧ સુબેદાર, ૧ ડ્રિલમાસ્તર, ૧ બ્યુગલચી, ૧ ફોજદાર અને ૧ જમાદાર નીમેલા છે, તેનું ખર્ચ રૂ. ૧૪,૦૦૦ છે. આ ઉપરાંત ૧૨ ઊંટ સવારો, અને ૨૩૩૪ ગામડાંની વિલેજ પોલીસ, ૧૦૦ વજેદારો અને ૧ ઓપિયમ ઈન્સ્પેકટર છે.

સંસ્થાનના દરેક પરગણામાં અને પેટાવિભાગ થાણાંમાં પોલીસ થાણાં રાખેલાં છે. તે ઉપર પરગણાના ફોજદારો દેખરેખ રાખે છે. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મધ્યસ્થ પોલીસ ઉપર દેખરેખ રાખે છે. ધાણધાર મહાલમાં ત્રણ ફોજદારો છે તે પૈકી એક પરગણા માટે, એક પાલણપુર શહેર માટે અને એક ચિત્રાસણીમાં રહે છે. બે ડીસા અને આગથલામાં અને એક એક બાકીના મહાલોમાં રહે છે; એકંદરે પોલીસનું કૂલ ખરચ આશરે રૂ. ૮૭૦૦૦ ઉપરાંત છે. ગુન્હેગારોને રાખવા માટે સને ૧૮૯૦ માં રૂ. ૯૦,૦૦૦ ના ખર્ચે નવી જેલ બાંધેલી છે.

લશ્કરી ટુકડી (Iqbal infantry):—આ ટુકડીમાં ૫૪ માણસો છે, અને તેનું ખર્ચ શુમારે ૧૦,૦૦૦ નું છે.

કેળવણી:—આ સંસ્થાનમાં અંગ્રેજી, ગુજરાતી, અને ઉર્દુ કેળવણી આપવા છોકરા અને છોકરીઓની સ્કૂલો ખોલેલી.

છે. પાલણપુરમાં ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં હાઇસ્કૂલ સ્થાપી છે. તેમાં હાલ ૩૨૫ ઉપરાંત છોકરા અંગ્રેજી કેળવણી લે છે. ડીસા અને કાણોદરમાં પણ અંગ્રેજી સ્કૂલો ખોલેલી છે.

પ્રાથમિક કેળવણી આપવા માટે છોકરાઓની ગુજરાતી સ્કૂલોમાં પાલણપુર અને ડીસા એ બે તાલુકા સ્કૂલો અને બીજી ૨૩ ગામોમાં ગુજરાતી સ્કૂલો, પાલણપુરમાં ૧ ઉર્દુ સ્કૂલ અને ૬ પાલણપુર રાજ્ય તરફથી ગ્રાન્ટ ઇન એડેડ સ્કૂલો તથા ૨ ગામઠી સ્કૂલો છે. કન્યા કેળવણી માટે પાલણપુર, અને ડીસામાં એ બે કન્યાશાળાઓ છે, અને ખાનગી સાહસથી ચાલતી પાલણપુર શહેરમાં બે જૈન કન્યાશાળાઓ છે. તે મળી કૂલ ૩૮ સ્કૂલો છે. તેમાં ૧૯૧૯ છોકરા અને ૧૪૧ કન્યાઓ કેળવણી લે છે. સ્કૂલોનો વહીવટ રાજ્યના એજ્યુકેશનલ ઓફિસર મારફતે રાજ્ય ચલાવે છે.

પુસ્તકાલયોઃ—પાલણપુરમાં નેટિવ જનરલ લાઇબ્રેરીનું નામ બદલી વિકટોરિઆ જ્યુબિલિ ઇન્સ્ટિટયુટ રાખેલું છે તે સિવાય વહોરા મદ્રેસા અને બે જૈન લાઇબ્રેરિઓ પણ છે.

છાપખાનું—સ્ટેટનું 'પાલણપુર રાજ્યભક્ત' છાપખાનું છે. તેમાં દર મહીને પાલણપુર સ્ટેટ ગેઝેટ પ્રગટ થાય છે.

વૈદ્યકખાતું—પાલણપુરમાં અંગ્રેજ સરકારના ખર્ચે ચાલતી સ્કોટ મેમોરિઅલ અને રાજ્યખર્ચે ચાલતી ગુડફેલો હોસ્પટલ અને ડીસા અને ધાનેરા એ બે દવાખાનાં છે.

શીતળાખાતું—શીળી ટાંકવા માટે પાંચ વેક્સિનેટરો—શીતળા ડાક્તરો રાખેલા છે તે શીળી ટાંકવાનું કામ કરે છે.

મ્યુનિસિપાલિટિઃ—પાલણપુર શહેરમાં સુધરાઈ ખાતું

છે. તેનું અર્ધ પાંલણપુર, ડીસા, ધાનેરા અને પાંથાવાડામાં નાકાવેરો સાધારણ દરથી લેવાય છે, તેમાંથી થાય છે. નાકા-દાણની વાર્ષિક ઉપજ રૂ. ૩૦૦૦ ની છે.

આ સંસ્થાનનો રાજ્યવહીવટ ચલાવવા **પાલણપુર, ડીસા, ગઢ, ધાનેરા, પાંથાવાડા, વડગામ** અને **ગઢવાડા** એ સાત વિભાગ કરેલા છે તેને **મહાલ** કે **તાલુકા** કહે છે. તે સિવાય **પાલણપુર** તાલુકામાં **રોહો**, (ડાભેલા) અને **જેથી** એ પેટા મહાલો મૂકેલા છે. તેની વિસ્તારપૂર્વક જાણવા લાયક સામાન્ય હકીકત નીચે મુજબઃ—

(૧) પાલણપુર તાલુકો.

એના **પાલણપુર** તાલુકો અને પેટામાં **જેથી** અને **રોહો**ની એ બે તેહેસીલીઓ છે, આ તાલુકામાં ૧૩૩ ગામો છે.

તળાવોઃ—હરમતિઆ, ગોબરી, અને **માનસરોવર** એ ત્રણે **પાલણપુર**માં છે, અને **જગાણા**નું એ **જગાણા**માં છે.

નદીઓઃ—લડબી, ઉમરદસી, કાલેરી અને **ગોમતી** છે.

લડબીઃ—પાલણપુર પાસે નાની નદી છે, તેના ઉપર **પાલણપુર, ગઢ, વેડંચા, કુંભારણ** વગેરે છે. નહેરદ્વારા આ નદીને **માનસરોવર** સાથે જોડી છે.

ઉમરદસીઃ—એ નાની નદી આ સંસ્થાનના ઈશાન તરફ **હાથીદરા** પહાડમાંથી નીકળી પશ્ચિમ તરફ વહી, **મેતા** પાસે થઈને ગાયકવાડી હદમાં આગળ વહેતાં **સરસ્વતી**ને મળે છે; તેના ઉપર **આંબેથા, તળાસર, ધનીઆણા, રતનપુર, લાલાવાડા, મેતા, કાણોદર, સીદ્ધસણ, જગાણા,** વગેરે છે,

કાલેરી—આ સંસ્થાનની ઇશાન સરહદે શિરોહીની દક્ષિણ સરહદથી નીકળી **કુરજા, બાલુંદરા** આગળ વહી બનાસને મળે છે.

ગોમતીઃ—એ ઇશાન સરહદ ઉપર નાની નદી છે.

ડુંગરા—ધુંધલીમલ, દિવાનીઓ, હાથીદરા, વીરમપુર, ચોટીલા, ડાભેલા, લોલન, વગેરે છે. ડુંગરોમાં ઝાડી છે. તેમાં લાકડાંના ઠેકા હોવાથી ઠેકાદારો તે વઢાવી વેચે છે.

રેલવેઃ—૧ **પાલણપુર ડીસા રેલવે** તેનાં પાલણપુર, ચંદીસર અને ડીસા એ સ્ટેશનો છે; ૨. **અમદાવાદથી અજમેર જતી આર. એમ. રેલવે** તેનાં છાપી, ઉમરદસી, પાલણપુર, ચિત્રાસણી, સરોત્રી, રોહો એ સ્ટેશનો છે.

નિપજઃ—નજીકના પહાડોમાંથી વાંસડા, વળીઓ તથા જંગલી અને ઇમારતી લાકડાં અને મધની પેદાશ ઘણી થાય છે, તેથી રોહો સ્ટેશને વાંસડા, લાકડાં અને મધેના ઠેકા છે. રોહોથી ત્રણ માઇલ ઉપર પત્થરની ખાણ થોડા વખત ઉપર નીકળ્યાથી તે કાઢવાનું કામ ઠેકાદાર તરફથી ચાલે છે. તે પત્થરો ઇમારતી કામમાં આવે તેવા છે.

ડુંગરોની પેદાશમાં ધોળીમુશળી, કાળીમુશળી, ગરમાળા, વગેરે કરિઆણું, મધ, મીણ, જાતજાતના ગુંદરો વગેરે છે.

ધાન્ય અને ખેતીની બીજી પેદાશમાં બાજરી, કઠોળ, કપાસ, એરંડી, શેરડી, ગોળ, તલ, તમાકુ વગેરે થાય છે.

મુખ્ય ગામઃ—**પાલણપુર** એ રાજધાનીનું જોવા લાયક ઐતિહાસિક શહેર છે. તે સિવાય કાણોદર, વેડંચા, ખોડલા,

ગોળા, માલણ, ધાંણુધા, ચિત્રાસણી વગેરે છે. તેમાં પાલણપુર, વેડંચા, ખોડલા અને ગોળામાં નિશાળો છે.

રોહો સ્ટેશન થઈને અજમેર તરફની સડક જાય છે. ડાભેલા તથા જેથી પેટા તાલુકામાં—જાણવા લાયક કાંઈ નથી.

૧. **રોહો કે ડાભેલા પેટા મહાલઃ**—તેમાં મુખ્ય ગામ રોહો છે. તે પાલણપુરથી દસ માઇલ છે, ત્યાં થઈને અંબાજી જવાય છે. કેટલાંક વર્ષ ત્યાં થઈને મોટા સંઘ પસાર થતા હતા. પણ રસ્તો વિકટ હોવાથી હાલમાં ખરેડીને માર્ગે જાય છે. અહીં કોળીની વસ્તી છે. રોહોમાં સ્ટેટ તરફથી તહેસીલદાર રહે છે. આસપાસની જમીન પડતર રહેતી હોવાથી ઘાસ, લાકડાં અને કોયલાની પેદાશ થાય છે. સિવાય બલીતાંના લાકડાંનો ઠેકો આપવામાં આવે છે. મધ, મીણ, લાખ, ગુંદર, કરિઆણાં વગેરે ઘણી ચીજો પણ અહીં નીપજે છે. કેટલાક ઢોર ચરાવવાને અહીં આવે છે, તેથી ચરાઈ ફી રાજ્યને ઉપજે છે. આ તાલુકામાં મહત્વનાં બીજાં સ્થળો નથી.

૨. **જેથી પેટા મહાલઃ—જેથી** (૨૯) એ નાનું ગામડુ છે, ત્યાં ચારીએણુ રબારી વધારે બેસે છે, અને ઘી ભેગું કરીને પાલણપુરમાં વેચે છે. જમીન પુષ્કળ પડતર રહેતી હોવાથી નડિઆદ તરફના પાટીદાર અને પાલણપુરના રહીશો તે રાખી વાવેતર કરાવે છે. સિવાય ખનીજ પત્થર તથા કેટલીક ધાતુઓ શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન ચાલુ છે, અને નમુના મુંબઈ મોકલે છે. અહીં ચારીએણુ તરફથી ચરાઈ ફી, જમીન અને પત્થરની પેદાશ સંસ્થાનને છે.

(૨) ડીસા તાલુકો.

પાલણપુર સંસ્થાનમાં આ તાલુકો સૌથી મોટો છે, અને તે સંસ્થાનની પશ્ચિમે મધ્ય સ્થળે આવેલો છે. તેમાં ૧૩૨ ગામ છે. વસ્તીનો ઘણોખરો ભાગ હિંદુ છે. જમીન સપાટ છે. કેટલેક સ્થળે રેતીના ધોરા આવેલા છે. **થરાદ** જવાના રસ્તા ઉપર એવા ધોરા વિશેષ જોવામાં આવે છે. **કાકેજ** તરફની જમીન સપાટ છે.

મુખ્ય નદીઓઃ—(૧) **બનાસ**–શિરોહીના ડુંગરોમાંથી નીકળી કુચ્છના રણમાં જાય છે. તે પર **ડીસા, રાજપુર, વડાવળ, છતરાલા, કુંપટ,** વગેરે ગામો છે.

૨ સીપુ—ઇશાન તરફના ડુંગરમાંથી નીકળી **ભડથ,** અને **નાના રાણપુર** પાસે થઈ તે **બનાસને** મળે છે.

વસ્તીઃ—હિંદુ, મુસલમાન, રબારી વગેરે પરચુરણ છે.

રાજ્યવહીવટઃ—**ડીસામાં** તહેસીલદાર, જેમને ફર્સ્ટ કલાસ માજીસ્ટ્રેટનો પાવર છે તેમની તથા પોલીસ ફોજદારની કચેરીઓ છે. આ તાલુકામાં **ભડથ, ધાડા, વીઠોદર, ઝેરડા, આગથલા, સુડેઠા, છતરાલા,** વડાવળ, **આસરડા, ટેકરો,** (કાંપ પાસે) અહીં પોલીસ થાણું છે. **આસરડા, આગથલા** અને **સુડેઠામાં** જે પોલીસ થાણાં છે તેમની દેખરેખ માટે (**આગથલા, વરણ** અને **થરાદ** જવાના માર્ગ ઉપરનો રસ્તો વિકટ અને ત્યાં મોટા મોટા ધોરા આવેલા છે તેથી) ફેરણી પોલીસ ફોજદાર **વરણ** ગામમાં રહે છે. **આગથલામાં** ત્રણ સવારનું થાણું છે. સ્ટેટ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ **પાલણપુરમાં** રહે છે.

મુખ્ય ગામો—**ડીસા**, **રાજપુર**, **ભીલડી**, (તેઓનું વર્ણન જુદું આપેલું છે.) **આસરડા**, **આગથલા**, અને **લાખેણી** વગેરે.

રાજપુર (૨૨૬૨)—**બનાસ** કાંઠે **ડીસા**થી દોઢ માઇલ છેટે છે. અહીં મહંતબાવા રહે છે. તેમને આ ગામ **પાલણપુર** સ્ટેટથી ધર્માદા મળેલું છે. દિવાની ફોજદારી **પાલણપુર** રાજ્યની **ડીસા** તહેસીલદારને ત્યાં છે, અને રેવન્યુ પેદાશ મહારાજ ખાય છે. તેમનાં મકાન અને વહીવટ રાજ્યવહીવટ જેવાં છે. નવા મહંત સ્ટેટમંજુરીથી ગાદી બેસે છે. આ મહંતની ગાદીના અંગે **રાજપુર**, **ભોયણ**, **આગડોલ** તેમાં ½ ભાગ), **નવાસર**, **રૂપપરા** અને **ગોપાલપુરા** ગામો ધર્માદા મળેલાં **પાલણપુર** સંસ્થાનમાં, **કાતરા** **પાટણ** તાબામાં, અને બે ગામો ગાયકવાડી છે.

મહેવાસી લોકોને વશ કરવામાં અંગ્રેજ સરકાર, ગાયકવાડ અને **પાલણપુર** રાજ્યને ટ્રિટીઓમાં બાંહ્યધરી કરેલી વગેરે કારણથી આ ગામો ધર્માદા મળેલાં, તેમની પેદાશ આશરે રૂ. ૧૦,૦૦૦ ની ગણાય છે.

રાજપુર એ મહંતની ગાદીનું ગામ છે. અહીંના મૂળ મહંત **ગોપાલપુરી** ગણાય છે. હાલ **સવપુરીજી** **વહાલપુરીજી** ગાદીએ છે. તેઓ શિવધર્મી તપસ્વી અતીત છે. અહીં નિશાળ છે. **રાજપુર** અને **ડીસા**કાંપ વચ્ચે ફક્ત એક વહેળો છે. અહીંની વસ્તી જૈન, હિંદુ, વગેરે. જોડે **ડીસા** કાંપ હોવાથી ખાટકીઓની વસ્તી વધારે છે.

નિકાસ—જુવાર કઠોળ; તલ, ઘઉં, ચણા, વગેરે ધાન્ય; કેટલેક ઠેકાણે કપાસ પણ થાય છે. બનાસને કાંઠે બટાટા, શકરીઆં, ગાજર, ટેટી, કોબીજ, ફુલેવર, વગેરે શાકભાજી પુષ્કળ

થાય છે, અને તે પરદેશ જાય છે.

ડીસાના જંગલમાં રોઝ, હરણુ વગેરે જાનવરો થાય છે.

(૩) ધાનેરા તાલુકો.

આ તાલુકો **મારવાડ**ની સરહદ ઉપર **પાલણુપુર** સંસ્થાનની ઉત્તરે આવેલો છે, તેમાં ૭૪ ગામ છે.

જમીન ટેકરાવાળી છે. આ તાલુકામાં નદી નથી, તેથી લોકો કુવાનાં પાણી પીએ છે. કુવા ૮૦ હાથ ઉંડા હોય છે. **ઝીનાલી**માં ૧૦૦ હાથ ઉંડો કુવો છે. આ તાલુકામાં **ચાવરપરા**નું મોટું બીડ છે, તેમાં છીંકારાં ઘણાં રહે છે.

વસ્તી:—હિંદુ, જૈન, બ્રાહ્મણ, કણબી તથા પરચુરણ છે. રાવજી વહોરાની વસ્તી છે, તેઓ પરદેશ સાથે વેપાર કરે છે.

રાજ્યવહીવટ:—**ધાનેરા**માં તહેસીલદાર અને પોલીસ ફોજદારની કચેરીઓ છે. તહેસીલદારને માજીસ્ટ્રેટનો પાવર છે. **ખીમત**માં પોલીસ થાણું છે, અને ત્યાં ફોજદાર રહે છે તેના તાબામાં ૭ ગામ છે. ઉત્તરમાં **જોધપુર**ની સરહદ છે, તેથી **વાસણા**, **એટા**, **ગોળા**, **શેરગઢ**, **કુઆરવા**, **મગરાવા**, **લેલાવા**, **ખાપરોલ**, **વીંછીવાડા** અને **વાજણા** એ ગામે પોલીસ થાણાં છે.

મુખ્ય ગામો:—**ધાનેરા**, **ખીમત**, **આલવાડા** વગેરે.

નિકાસ:—ચોમાસું પાક બાજરી, જુવાર, કઠોળ; નદી કાંઠે ઘઉં, અને ચણા થાય છે. અહીં કણબી લોકો ઢોર ઘણાં રાખે છે, તેથી ઘીની પેદાશ વધારે થાય છે.

(૪) ગઢ તાલુકો.

આ તાલુકો મધ્ય ભાગમાં આવેલો છે. અહીંની જમીન સપાટ અને રસાળ ગણાય છે. લડબી નદીને લીધે તે ફળદ્રુપ

ગણાય છે. તેમાં ૩૦ ગામ છે. અહીં બ્રાહ્મણ, હિંદુ, જૈન, વગેરે પરચુરણ વસ્તી છે.

નદી—લડબી—પૂર્વના ડુંગરમાંથી નીકળી પશ્ચિમ તરફ જઈ **ટોકરિઆ મહાદેવ** પાસે સમાઈ જાય છે. તેઉપર **ગઢ** છે.

રાજ્યવહીવટઃ—મહાલના મુખ્ય ગામ **ગઢ**માં થાણદાર રહે છે. તેમજ પોલીસ ફોજદારની કચેરી છે. તે સિવાય સલ્લા, સામઢી, અને દલવાડું એમાં પોલીસ થાણાં છે.

મુખ્યગામઃ—ગઢ, મડાણા, પટોસણ, ચંડીસર, ખોડલા અને કુંભાસણ (એ બે ગઢ તાબાનાં મોટાં ગામ છે.)

ચંડીસરઃ—પાલણપુરથી **ડીસા** જતાં રેલવે સ્ટેશન છે.

નિકાસઃ—બાજરી, જુવાર, ઘઉં, મગ, મઠ, સરસવ, એરંડા વગેરે ચોમાસું તથા શિઆળુ બન્ને પાક થાય છે.

(૫) પાંથાવાડા તાલુકો.

આ તાલુકો ઉત્તર તરફ આવેલો છે. તેમાં ૫૭ ગામ છે.

નદીઓઃ—(૧) **સીપુ**—તેના ઉપર **ભીલડા, ભાડલી,** ગણાદરા, અટાલ વગેરે છે. બીજા વહેળા છે.

(૨) **બનાસ**—ઉપર **નાહોત્રા, સીકરિઆ,** ગોઢ છે.

ડુંગરોઃ—**પાંથાવાડાની ડુંગરી, જાસોર, ચોટીલા** વગેરે.

વસ્તીઃ—કણબી, રબારી, કોળી, ભીલ, ભાઉડાં વગેરે. તળ **પાંથાવાડા**માં જૈન તથા નાગોરી વધારે છે. પહેરવેશ મારવાડને ઘણોખરો મળતો આવે છે.

રાજ્યવહીવટઃ—**પાંથાવાડા**માં તહેસીલદાર અને પોલીસ ફોજદાર રહે છે. તે સિવાય **દાંતીવાડા, ગુંદરી, સાંડાલ; ભાટરામ, આમેલી, ભીલડા,** અને **મોઢુવા**માં પોલીસથાણાં છે.

મુખ્ય ગામો:—પાંથાવાડા, દાંતીવાડા, ધનીઆવાડા, સાંડોસરા; ગુંદરી વગેરે. પાંથાવાડા ને દાંતીવાડામાં નિશાળ છે.

નિકાસ—ઘઉં, ચણા, બાજરી, મગ, જુવાર વગેરે કોટડામાં ધોળા પત્થર ડુંગરમાંથી લાવી તેનો કળીચુનો બનાવે છે.

(૬) વડગામ તાલુકો.

ચિત્રોડા અને **મેતા** તાલુકામાં બે થાણુદારો રહેતા હતા; તે બન્ને તાલુકાને ભેળી દેઈ તેનો વડગામ તાલુકો બનાવ્યો છે, આ તાલુકો ધાણધાર કહેવાય છે. તેમાં તમામ જાતની રસાળ પાકે છે. તે પાલણપુરમાં લાંબો ભાગ ગણાય છે. આ તાલુકામાં ૮૫ ગામો છે. કેટલાંક ગામો પટાવત ભાઈઓનાં છે. તેમાં **વડગામ** એ મુખ્ય છે.

નદીઓ—સરસ્વતી, જોયણ અને ઉમરદસી.

૧ સરસ્વતી:—એના ઉપર **મેપડા**, **જુની જગશી**, બાદરપુર, અને **ભાંખરી** છે. આ નદીકાંઠાનાં કેટલાંક ગામો **વિહારી** પઠાણોનાં આવેલાં છે.

૨. જોયણ—ધુંધલીમલના પહાડમાંથી નીકળીને દક્ષિણે વહે છે. એનાપર **સબલપુરા**, **હસ્તાવાડા**, **મુમનવાસ** વગેરે છે.

૩. ઉમરદસી—એ **મેતા**, **ભડકાવાડા**, **પીરોજપુરા** પાસે વહે છે.

વસ્તી:—કણબી, રબારી, કોળી, જૈન, મુમન વગેરેની છે.

રાજ્યવહીવટ:—વડગામમાં ફર્સ્ટકલાસ માજીસ્ટ્રેટ છે. મજાદર તથા **ચિત્રોડામાં** પોલીસ ફોજદાર રહે છે. ચિત્રોડા તાલુકો પ્રથમ હતો, તે આ તાલુકામાં નાખ્યો છે. આ તાલુકાના મોટા દાવા તથા ફોજદારી કેસો પ્રથમ પાલણપુર ચાલતા

હતા, હવે તે સર્વે વડગામ તહેસીલદારની હકુમતમાં ચાલે છે.

મુખ્ય ગામઃ—**વડગામ; મેતા,** બસુ, **મેમદપુર, રૂપાલ, ઘોતા, પીલુચા;** ગોળા, કોદરામ, વગેરે છે. તેમાં **ચિત્રોડા,** **વડગામ, મેમદપુર** અને **મેતા**માં નિશાળો છે. **ભડકાવાડામાં** મેળો ભરાય છે.

નિપજઃ—કમોદ, ડાંગર, વરી, ચણો, કાંગ, ઘઉં, બાજરી, વગેરે ધાન્ય; શેરડી અને **બાદરશાહી** ગોળ થાય છે. શેરડીનો પાક આ તાલુકામાં ઘણો થાય છે, તેનો ગોળ બને છે તે ઢાંસા જેવો રહેવાથી બહાર ખાતે જતો નથી, અને તાલુકામાંજ વેચાય છે. દિવાન **બાદરખાનજીએ** પ્રથમ શેરડી વવરાવી ગોળ બનાવરાવેલો, તેથી તે ગોળ **બાદરશાહી** કહેવાય છે. આ તાલુકામાં આંબા, મહુડા, રાયણ અને જાંબુનાં ઝાડ ઘણાં છે. **ધાણધારની** કેરી ઘણી વખણાય છે, સિવાય મહુડા, રાયણ, જાંબુ અને બોર પણ ઘણાં પાકે છે.

(૭) ગઢવાડા તાલુકો.

મહીકાંઠા એજન્સિમાં ગઢવાડા થાણાને લગતો **પાલણપુર** સંસ્થાનનો ગઢવાડા તાલુકો આવેલો છે. **ઉંબરી**માં તેહેસીલદાર રહે છે, આ તાલુકામાં **આંકલીઆળા, તાલેગઢ** ઉર્ફે **જોધપુરીઆ, હિંમતપુરા,** અને **રાજપુર** એ ચાર ગામ છે.

નિપજઃ—**હિંમતપુરા,** અને **આંકલીઆળા**ની કેટલીક જમીનમાં **ખાર-ઊસ** ઉઘડે છે. તેનો ખારવા લોક **ખારો** પકવી દેશાવર લઈ જાય છે, તે લુગડાં રંગવાના કામમાં વપરાય છે.

જાણવા લાયક મુખ્ય સ્થળો.*

પાલણપુર* (૧૭,૪૪૫):—સંસ્થાનની રાજધાનીનું

---

* વસ્તીના આંકડા માત્ર મુકાબલા માટેજ આપેલા છે.

શહેર, એજન્સિનું સદર સ્ટેશન, રેલવે જંકશન અને પુરાતની ઐતિહાસિક સ્થળ છે. તે **ચંદ્રાવતીના** પરમાર રાજા **ધારાવર્ષદેવ–રાજયોગીના** ભાઈ **પ્રહ્‌લાદદેવે** વસાવ્યું હતું, તેથી તેને **પ્રહ્‌લાદપટ્ટણ** કહેતા હતા. સંવત શકની શરૂઆત પહેલાં બે સદી સુધી એ દેશ ઉજ્જડ હતો એમ કહેવાય છે. ત્યાર પછી **પાલનસી** ચહુઆણે તે ફરી આબાદ કર્યો, તેથી તેના નામ ઉપરથી શહેરનું નામ **પાલણપુર** પડયું. એ શહેરને ફરતો ઇંટચુનાથી ચણેલો કોટ છે. તે દિવાન **બહાદુરખાનજીએ** ઇ. સ. ૧૭૫૦ માં બંધાવ્યો હતો. કોટની ઉંચાઈ ૧૭ થી ૨૦ ફુટ અને જાડાઇ ૬ ફુટ છે. તે ઘેરાવામાં ૩ માઇલ છે. કોટને બુરજવાળા સાત દરવાજા છે, તેના ખુણાઓમાં બુરજો છે. શહેરમાં ૪ જૈન દેરાસરો, ૧૭ કરતાં વધારે મસીદો, દરબાર અને તેમાં સુંદર રાજમહેલો, હાથીખાનું, કોર્ટો, ઓફિસો, હાઇસ્કૂલ, તાલુકાસ્કૂલ, ઉર્દુ સ્કૂલ, **સ્કોટ** કન્યાશાળા, બે જૈન કન્યાશાળાઓ, ચાર ગામઠી શાળાઓ, રાવજી વહોરાની મદ્રેસા અને લાઇબ્રેરી, પોષ્ટ અને તારઓફિસ, **લીજેટ** મારકીટ, જેકશન હોલ, વિકટોરિઆ જ્યુબિલિ ઇન્સ્ટિટયુશન, ગુડફેલો હોસ્પિટલ, એજન્સિ હોસ્પિટલ, જૈન હોસ્પિટલ, સંસ્થાન અને એજન્સિની જેલો, તાલેબાગ, દરવાજા પાસે એજન્સિના ઉતારા સારૂ બાંધેલું મકાન, પોલીસ લાઇનો, શહેર બહાર **પાંચમા જ્યોર્જ** કલબ, પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબનો બંગલો, કોર્ટ તેમના આસિસ્ટન્ટોની કચેરીઓ, હિંદુઓનાં બે મંદિરો, ત્રણ ધર્મશાળાઓ, મુસાફરખાનાં, શહેરથી ઉગમણી દિશાએ **સુરજપોળ** અને **સલીમપરાના** દરવાજા વચ્ચે કોટ

બહાર ઉગમણી બાજુ તરફ આગળના રાજકર્તા અને તેમના કુટુંબીઓની કબરો, તેમજ નકશી કોતરકામનાં મુસલમાની ઢબનાં સુંદર રોજા છે. માબાપ વગરનાં અશક્ત અને અપંગોને પાળવા **"શેરમહંમદ મોહતાજખાના"** બંધાવેલું છે. સ્ટેશન નજીક **પાતાળેશ્વર** શિવાલય છે. ત્યાં **સિદ્ધરાજ જયસિંહનો** જન્મ થયો હતો. સ્ટેશનને રસ્તે **કુંવરબાઈ** બાગ છે, **"દીલખુશાલ"** બાગ ઘણો સુંદર અને શોભીતો છે. તે બાગ વચ્ચે ઉતારા માટે ફરનીચર સાથેના સુંદર બંગલા છે. અહીંના બગીચા સુંદર અને સારી સ્થિતિમાં છે. રેલવે સ્ટેશન સામેની બાજુએ **હાર્ડિંજ ગેસ્ટહાઉસ** છે, અને નજીકમાં **કીર્તિસ્તમ્ભ** છે. ઠામ ઠામ કુવા હોવાથી નાની નાની વાડીઓમાં ફૂલછોડ, શાકભાજી, ફળફળાદિનાં ઝાડ નજરે પડે છે. ગોબરી તળાવની ચોતરફ આંબાવાડીઆનાં ઝુંડ છે.

મીરાં દરવાજે *મુરસદ અને +અનવરકાજી એ બે ઓલીઆના રોજા છે, અહીં દશેરા ઉપર મોટો મેળો ભરાય છે, તે દસ દિવસ સુધી રહે છે. તેમાં ઘણાં માણસો એકઠાં થાય છે, અને અમદાવાદ, પાટણ વગેરે સ્થળેથી માલ વેચવા વેપારીઓ આવે છે. રાત્રે ઘણી ગીરદી થાય છે, તેથી રાજ તરફથી વીજળી લાઇટ અને ચોકી પહેરાનો સારો બંદોબસ્ત રહે છે.

શહેર વચ્ચે **રાજગઢી** છે તેની બન્ને બાજુએ દરવાજા છે. તેમાં થઈ રસ્તો નીકળે છે. રાજગઢીમાં રાજની તમામ

---

*મુરસદ—અફઘાનિસ્તાનના રહીશ હતા, અને તે પસ્તુ ભાષા બોલતા હતા, +અનવરકાજી—વીશનગરના રહીશ હતા, તેમણે **અનવરકાવ્ય—ભજનાવળી** રચેલી છે.

ઓફિસો છે. ઉગમણી બાજુના દરવાજે **હાથીખાનું** છે. ત્યાં હાથી બંધાય છે. પશ્ચિમ ભણીનો દરવાજો **ઘડિયાળનો દરવાજો** કહેવાય છે.

શહેર સુધારા માટે મ્યુનિસિપાલિટિ સ્થાપી છે. શહેરમાંથી સ્ટેશન અને રેસિડેન્સી સુધી અને બજારોના રસ્તા બાંધેલા છે.

રવચંદ મહેતાની કંપનિમાં તિજોરીઓ તથા તાળાં અને જીવરાજ તલકચંદે ઉભી કરેલી હેન્ડલુમ ફેકટરીમાં સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ ઉત્તમ બને છે. લુહારકામ, મોચીકામ અને બીજાં કામની કારીગરી પણ ઉત્તમ થાય છે. શહેર નજીક ઉત્તમ કમોદ ડાંગર પાકે છે. વળી સુગંધી ફૂલો, કેરી, બીજોરાં વગેરે થાય છે. ચંપો, કેવડો, ગુલાબ, મોગરો, વગેરેનું ઉંચા પ્રકારનું અત્તર બને છે, અને તેની ખરીદી માટે રાજપુતાના અને ઉત્તર હિંદથી દૂરના વેપારીઓ આવે છે. અહીં **મસી** એવી સારી થાય છે કે તે **મક્કા** સુધી જાય છે.

અહીં ૮૮૬૨ પુરુષ, ૮૫૮૩ સ્ત્રીઓની વસ્તી છે. તેમાં ૮૭૦૦ હિંદુ, ૬૨૦૦ મુસલમાન, ૨૫૦૦ જૈન, ૨૮ ક્રિશ્ચિયન અને ૧૧ પારસી છે. અહીંના જૈનો પૈસાદાર છે. આ શહેર ગુજરાત મારવાડ, શિરોહી અને ઉત્તરહિંદને સંક્રમણ કરતું હોવાથી તેમજ ભવ્ય મકાનો, બગીચા અને બંગલા વગેરેથી સુશોભિત હોવાથી જોવા લાયક છે.

ડીસાકેન્ટોન્મેન્ટ (૭૨૧૮):—બનાસના ડાબે કાંઠે સને ૧૮૨૧માં બ્રિટિશ સરકારના યુરોપીઅન અને દેશી લશ્કર માટે બાંધેલું છે. તેને **ડીસા કેમ્પ—છાવણી** કહે છે. અહીં બ્રિટિશ હકુમત છે. હાલમાં લશ્કર ઉઠાવી લીધું છે.

છાવણીનું ખર્ચ કેન્ટોન્મેન્ટ ફંડ આપે છે. અહીં એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ, ગુજરાતી સ્કૂલ, ગ્રાન્ટ મેળવતી કન્યાશાળા અને બીજી ત્રણ સ્કૂલો સિવાય સરકારી તારઑફિસ, પોષ્ટ-ઑફિસ, દવાખાનું, પોલીસલાઈન, ન્યાયકોર્ટો, બે ખ્રિસ્તી દેવળો, સિવિલ જેલ, અને **પાલણપુર** રાજ્યની હવેલી છે. અહીંનાં હવાપાણી ઘણાં સારાં છે. અહીં મ્યુનિસિપાલિટિને લીધે સ્વચ્છતા અને શોભા ઠીક છે. નદીના પાત્રમાં અને કુવાથી બટાટા, શાકભાજી, કેળાં, લીંબુ વગેરે ઘણી જાતનાં ફળ, ફૂલ થાય છે. તે પીઠાનું સ્થળ હોવાથી આસપાસનાં ગામડાંમાંથી અનાજ, ઘી, વગેરે માલ વેચાવા આવે છે.

ડીસા—(૨૮૬૭):—બનાસના કાંઠે તાલુકાનો એ મુખ્ય કસ્બો છે. પ્રથમ અહીં **ફરૂકાબાદ** નામનું ઘણી વસ્તીવાળું મોટું શહેર હતું, પણ દુકાળ, રોગ વગેરે આફતોથી લોકો ઉચળી ગયા. તેમાંના જે વાણીઆ બહાર ગયા તે **ડીસાવળ** કહેવાય છે. તેમની કુળદેવી **સિદ્ધેશ્વરીનું** અહીં વિશાળ દહેરૂં છે. આગળ અહીં રાજધાની હતી. તેને ફરતો કોટ હતો. હાલ તેની નિશાનીઓ છે. તેને ફક્ત ત્રણ દરવાજા છે. સ્ટેશન જવાના માર્ગે **સત્તરસૈદનું** (સત્તર સૈયદો કે જે લડાઈમાં મરી ગએલા) કબરસ્તાન છે. **ડીસા**માં જુનો દરબાર છે. તેમાં તહેસીલદાર કોર્ટ, તાલુકા સ્કૂલ, અંગ્રેજી સ્કૂલ, પોસ્ટઑફિસ, દવાખાનું અને પોલીસ ફોજદારની કચેરી છે. નદીકાંઠે શાક-ભાજી, ટેટી, તરબુચ. વગેરે ઘણું થાય છે. તેમાં બટાટા બહાર-ગામ જાય છે.

રાજપુર—(૨૭૧૦):—બનાસ કાંઠે મહંત બાવાનું રાજ-ગાદીનું ગામ છે. રેવિન્યુ પેદાશ મહંત બાવા લે છે. દિવાની

ફોજદારી પાલણપુર રાજ્યની છે. અહીંના મહંત શિવધર્મી તપસ્વી અતીત છે. અહીં નિશાળ છે. આ સ્થળ **ડીસા** અને **ડીસા** કેમ્પ નજીક છે.

કાણોદર (૨૬૨૭):—એ **પાલણપુર** તાલુકામાં છે. અહીં મુમનની વસ્તી વિશેષ છે. તે વણાટનો ધંધો કરે છે, અને મોટા વેપારી છે, કેટલાક **મુંબઈમાં** ઘરની કે ભાડાની ગાડીઓ ફેરવે છે. કેટલાક દૂધની ડેરી રાખી દૂધ વેચવાનો ધંધો કરે છે, ઠાકરડા કે ઢેડ વણકરની વસ્તી પણ અહીં ઝાઝી છે. અહીંનું કાપડ **મદ્રાસ** અને **અરબસ્તાન** સુધી જાય છે. ગજીઆં, રૂમાલ, સીરખોનાં ખોળીઆં, ચોફાળ, ઇલાયચા, કાપડાંના બરનું, વગેરે સ્ત્રી ઉપયોગી કાપડનો સારો બર, શેતરંજીઓ અને પાટીઓ વણાય છે. અહીંનો માલ ઉમરદસી સ્ટેશનેથી બહારગામ ચઢે છે. અહીં મસીદ, એક જુના વખતની વાવ છે કે જે **ખોખરાની મઢી**, અને એક વડ છે તે **સમશેરવલ્લી** એ નામે ઓળખાય છે. ફ્લોર મીલ—દળવાની ઘંટી, ઓઈલ પંપ—પાણી ખેંચવાનો સંચો, ગુજરાતી નિશાળ, અંગ્રેજી નિશાળ, બ્રાન્ચ પોષ્ટઓફિસ વગેરે છે,

મેતા—(૨૨૪૯):—વડગામ તાલુકામાં, એ વેપારના પીઠાનું ગામ છે. પૂર્વમાં ઉમરદસી વહે છે. પાસે **કાળકા** માતાનું દહેરૂં છે. ત્યાં ભાદરવા સુદી ૧૫ મેળો ભરાય છે. નદીકાંઠે મુમનોના પીર સાહેબનો રોજો છે ત્યાં ઓરસ ભરાય છે. સિવાય જૈન દેરાસર છે. પશ્ચિમે ચારેક ગાઉ છેટે **મેતરાણા** જૈનનું તીર્થસ્થળ છે. ત્યાં કાર્તિકી અને ચૈત્રી પુનેમે યાત્રાળુઓ આવે છે. અહીં મુમન અને જૈનની વસ્તી સારી છે. અહીં નિશાળ અને બ્રાન્ચ પોષ્ટઓફિસ છે.

વડગામ (૨૧૪૯):—એ પહેલાં ભાયાલોની રાજધાની હતી, તેથી તે વખતનો દરબારી મુકામ છે. હાલમાં મેતા અને ચિત્રોડા મહાલ કાઢી નાખી વડગામ નવો મહાલ કર્યો છે, તેથી તેનું એ મુખ્ય સ્થળ છે. અહીં બ્રાહ્મણુ અને ભોજકની વસ્તી વિશેષ છે. આ તાલુકામાં શેરડી ઘણી થાય છે, અને તેનો બાદસ્શાહી ગોળ બને છે. આ તાલુકો ધાણધાર કહેવાય છે. અહીં તમામ જાતની રસાળ પાકે છે. આંબાનાં ઝાડો ઘણાં છે. ધાણધારની કેરી વખણાય છે. સિવાય મહુડા, રાયણુ, જાંબુ અને બોર પણુ ઘણાં પાકે છે.

ગઢ (૩૦૧૯):—**લડબી** નદી ઉપર ગઢ તાલુકાનું મુખ્ય અને પીઠાનું ગામ છે. અહીં નિશાળ અને બ્રાન્ચ પોષ્ટઓફિસ, દરબાર, થાણુદાર અને પોલીસ કચેરીઓ છે.

માલણ (૨૪૫૬):—પ્રાચીન ખંડેરો ઉપરથી તે જુનું ગામ જણાય છે. લોકો પાસેના ડુંગરોમાંથી બલીતાં કાપી લાવી ઊંટપર લાદી પાલણપુરમાં વેચે છે. અહીંના ડુંગરી લોકને ડુંગરી ગરાસીઆ કહે છે. અહીં શેરડી, બાદરશાહી ગોળ, કમોદ ડાંગર, વરી, વગેરે, અને ડુંગરોમાં મધની પેદાશ થાય છે. અહીં નિશાળ, જુના વખતની મસીદ અને કમાલુદ્દીન પીરની કબર છે. ત્યાં વરસે એકવાર મેળો ભરાય છે.

ધાનેરા (૨૦૨૮):—એ મહાલનું મુખ્ય ગામ મારવાડની સરહદ ઉપર આવેલું છે. અહીં રાવજી વહોરા અને વાણીઆની વસ્તી છે. વહોરાની કોમ વેપારી હોઈ પરદેશ સાથે વેપાર કરે છે. અને સારી કમાણી કરી મોટી સુંદર ઇમારતો બંધાવે છે. અહીં ઘીની આવક વિશેષ છે. તે તળપદાથી ઉતરતું—ખરું

ગણાય છે. ગામમાં ઉજળામણુ નથી. અહીં તેહેસીલદાર અને પોલીસ કચેરીઓ, સ્કૂલ, બ્રાન્ચ પોષ્ટઓફિસ અને દવાખાનું છે.

ખીમત (૧૯૨૬):—એ ધાનેરા તાલુકામાં મોટું ગામ છે. અહીંના ઠાકરડા ગરાસીઆ છે. તેમના તાબામાં ૭ ગામ છે. તેમાં **પાલણપુર** રાજ્યનો ભાગ છે. અહીં પોલીસ ફોજદાર રહે છે. અહીં નિશાળ અને બ્રાન્ચ પોસ્ટઓફિસ છે.

પાંથાવાડા (૧૪૮૮):—એ તાલુકાનું ગામ છે. અહીંના લોકો પૈસેટકે સુખી છે. રીતરિવાજ મારવાડી છે. તેમજ પહેરવેશ પણ ઘણોખરો **મારવાડને** મળતો છે. અહીં જૈન તથા નાગોરીની વસ્તી વિશેષ છે. અહીં તહેસીલદાર અને ફોજદારની કચેરીઓ, અને સ્કૂલ છે. નજીકમાં **પાંથાવાડાની** ડુંગરી અને **જાસોરનો** પહાડ છે.

રોહો (સ્ટેશન સાથે ૯૩૦):—એ બનાસ કાંઠે ડાભેલા પેટા મહાલનું મુખ્ય ગામ છે. પ્રથમ અહીં થઈ **અંબાજી** યાત્રાર્થે મોટા સંઘ જતા હતા. અહીંથી **અંબાજી** જવાનો રસ્તો મોટા ખર્ચે છપના દુકાળમાં તૈયાર કરાવ્યો છે. અહીં વસ્તી કોળીની છે. સ્ટેટ તરફથી તહેસીલદાર રહે છે. અહીં લાકડાના કોયલા, અને ઘાસની પેદાશ થાય છે. સિવાય બલીતાંનો ઠેકો છે. ગુંદર, મધ, વગેરે નીપજે છે. ચારીએણ લોકો ઢોર ચરાવવા અહીં આવે છે. અહીં ખંડેરો છે. એક જુની વાવ છે જે તમામ આરસ પત્થરથી બાંધેલી છે. તે બીસમાર હાલતમાં છે. તેનો કોટ પુરાણાં દહેરાંનાં ખંડેરોમાંથી લીધેલો જણાય છે. તે વાવ ઉપર સંસ્કૃત ભાષામાં ટૂંકો લેખ કોતરેલો

છે. તેનાથી છેટે સફેદ આરસપહાણમાં નાશ પામેલાં જૈન દહેરાંનાં ખંડેરો આવેલાં છે.

સરોતરા (૮૫૪):—એ બનાસ નદીકાંઠે **રોહાથી** ૪ા માઈલ છેટે આવેલું છે. તેની નજીક જુનું મનોહર સફેદ આરસનું જૈન દેરાસર અને તેની આસપાસ નાનાં મંદિરો આવેલાં છે. તેમાંની મૂર્તિઓ બીજે સ્થળે ખસેડેલી હોય એમ જણાય છે. હાલ આ મંદિરો ખંડેર જેવી સ્થિતિમાં છે. નજીકમાં **સરોતરી** (૯૯) ગામ અને **સરોતરી** (૨૬૯) સરોતરા અને સરોતરી રેલવે (૭૫૫) **સ્ટેશન** આવેલાં છે.

ચંદ્રાવતી—એ **રોહાથી** આશરે ૧૫ માઇલ દૂર (પણ **આબુ** પહાડથી છેટે નથી.) પુરાતન **આબુના** પરમાર રાજાઓની ભવ્ય અને વિસ્તારવાળી રાજધાનીનું સ્થળ હતું, હાલમાં તેનાં ખંડેરો નજરે પડે છે અહીંની આરસપહાણની ઈમારતો પૈકી **બ્રહ્માની** મૂર્તિ અને બીજી મૂર્તિઓ વાળી ઈમારત ભાંગીતુટી સ્થિતિમાં હતી. તે તથા બીજી ઇમારતોનો કાટમાલ રેલવે માટેના પૂલો વગેરે બાંધવામાં વાપરેલો જણાય છે. હાલ દક્ષિણ બાજુએ **સિવાલન** નદી સામે આ શહેરની દિવાલો અને અમુક ભાગો જોવામાં આવે છે.

જેથી (૩૬):—એ **જેથી** પેટા મહાલનું નાનું ગામડું છે. અહીં ચારીએણ રબારી બેસે છે, અને ઘી એકઠું કરી **પાલણપુરમાં** વેચે છે. આસપાસની પડતર જમીન **નડિઆદ** વગેરેના લોકો રાખી તેમાં તમાકુ વગેરે વાવે છે. **નજીકના** ડુંગરોમાંથી ખનીજ પત્થર અને કેટલીક ધાતુઓ શોધી કાઢવાનો સ્ટેટ તરફથી પ્રયત્ન ચાલુ છે. અહીં ચરાઈ ફી, જમીન તથા પત્થરની પેદાશ સ્ટેટને થાય છે.

રતનપુર—(૨૪૪):-**પાલણપુર** તાલુકામાં છે. પાસે નદી છે. અહીં એવો મોટો વિસ્તારવાળો વિશાળ વડ છે, કે તેની નીચે દસ હજાર ઉપરાંત માણસો સુખેથી બેસી શકે.

કોદરામ (૧૨૧૫) સરહદનું ગામ **સરસ્વતી** નદીકાંઠે છે. અહીં પોલીસ થાણું છે.

મેમદપુર (૧૭૯૮)–વડગામ તાલુકામાં છે. અહીં જૈનની વસ્તી વધારે છે. ઢેઢ વણકરો ખાદીના વણાટનું કામ સારૂં કરે છે. અહીં આંબાની છત વધારે હોવાથી કેરીગાળામાં વાઘરી લોકો ફળાઉ ઝાડો વેચાણ રાખે છે. કેરી, રાયણ, મહુડાં, જાંબુ અહીં ઘણાં પાકે છે.

ઝલોતરા (૧૦૦૭)—અહીં આંજણાની વસ્તી વધારે છે. બાદરશાહી ગોળ થાય છે. પાસે ડુંગર છે, ત્યાં શેરડી, કમોદ, ચણા, વરી, વગેરે પાકે છે. જવ, અને મકાઇ વિશેષ થાય છે. પાસે એક વહેળો છે તે **સરસ્વતીને** મળે છે.

દાંતીવાડા (૬૨૪)–એ **પાંથાવાડા** તાલુકામાં **બનાસ**-કાંઠે મોટું ગામ છે. અહીં પીરની કબર છે, તેથી મુસલમાન લોકો યાત્રાર્થે આવે છે. અહીં બે વાસ છે. ઠાકરડાની વસ્તી વિશેષ છે; તેઓ ગરાસીઆ છે, અને તેઓ **પાલણપુર** રાજ્યને અમુક ભાગ આપે છે, અહીં નિશાળ અને પોલીસથાણું છે.

ઉમરદસી સેદરાસણ સાથે (૨૫૫):-એ નાનું ગામડું અને રેલવે સ્ટેશન છે. ગામ બહાર મહાદેવની સુંદર જગો છે. ત્યાં અતીત રહે છે. જેમને વળગાડનો હોય છે. તે અને કવેલાવાળી સ્ત્રીઓ ધુણવા આવે છે.

ચંડીસર (૧૬૮૦):-એ **ગઢ** તાલુકામાં રેલવે સ્ટેશન, **પાલણપુર** અને **ડીસાની** વચ્ચેનું સ્થળ છે. **વાસડા** ગામ આ

ભેગું મળીને ચંડીસર કહેવાય છે. વસ્તી વિશેષે કરીને રબારી, શ્રાવક અને કોળીની છે. અહીં નિશાળ અને પોષ્ટઓફિસ છે.

કુંભાસણ (૧૯૬૭) એ બાઈ તાબાનું ગામ છે. અહીં નિશાળ છે. અને લેઉવા પાટીદારની વસ્તી વિશેષ છે.

ભડથ–ભાડથ (૨૧૩૩)–**ડીસા** તાલુકામાં **સીપુ** નદી ઉપર એ ભાગીલું ગામ છે, અહીં મરચાં તથા ડુંગળી (ધોળી) ઘણી થાય છે. અહીં પોલીસથાણું છે.

આસરડા (૧૫૮૭)–**ડીસા** તાલુકામાં છે. રબારીની વસ્તી વિશેષ છે. અહીં પોલીસથાણું છે.

ધોતા (૫૧૯), **સકલાણા** (૫૪૪):–એ બે એકઠાં "**ધોતા સકલાણા**" નામથી ઓળખાય છે. તે **ધાણધારનાં** મધ્ય સ્થળનાં ગામો પૈકીનું છે. અહીંની જમીન રસાળ છે, ડાંગર પાકે છે. વળી આંબાનાં ઝાડો છે, અહીં આંજણા કણબી અને જૈનની વસ્તી વધારે છે, અહીં નિશાળ છે.

ગોળા (૭૫૪)–એ **પાલણપુર** તાલુકામાં વજેદાર ગામ છે. ત્યાંના ગરાસીઆ **પાલણપુર** રાજને ભાગ આપે છે. નજી-કમાં ડુંગર છે. ત્યાં ડાંગર પાકે છે, અને શેરડીની પેદાશ પણ થાય છે. આ સિવાય લીંબડાની ગળો (દવાના ઉપયોગની) થાય છે. અહીં શ્રાવક તથા બીજી પરચુરરણ વસ્તી છે. આ **ધાણ-ધારનો** રસાળ ભાગ છે.

ધનાલી (૪૦૪)–એ **ચિત્રોડાથી ખેરાલુ** જવાના માર્ગમાં વડગામ તાલુકાનું સરહદનું ગામ છે. બાદરશાહી ગોળ, કમોદ, વરી, શેરડી વગેરે પાકે છે. નજીકમાં **ખેરાલુની** સહરદ છે. ત્યાં પાણીનાં સરાણ છે. વસ્તી આંજણા કણબી તથા શ્રાવક વગેરે પરચુરણ છે.

ખોડલા (૧૧૯૭)–**ચંડીસરથી** બે ગાઉ છેટે છે. આંજ-

ણાની વસ્તી વિશેષ છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ ખેડુત છે. અહીં નિશાળ છે.

સાસમ (૧૪૭૫)–તે સરહદનું ગામ છે. અહીં કોળીની વસ્તી વધારે છે, અને જાર, બાજરી વધારે થાય છે.

ટાકરવાડા (૧૩૮૪)–એ **ધાણધાર**નું છેવટનું ગામ છે. વચ્ચે અતીતનો મઠ અને નિશાળ છે. આંજણા કણબીની વસ્તી વધારે છે, અને તેમનો ધંધો ખેતી છે, **ટાકરવાડા** અને **ચં-ગવાડા** (૯૩૩) વચ્ચે એક વહેળો છે.

વેડંચા (૧૬૨૮)–**ગઢ** તાલુકામાં **ચંડીસર**થી ત્રણ ગાઉ છેટે **લડબીકાંઠે** છે. અહીં આંજણા કણબી અને જૈનની વસ્તી વિશેષ છે. અહીં નિશાળ છે.

જગાણા (૧૯૪૩)–તે **પાલ** પરમારના ભાઈ **જગદેવે** વસાવ્યું એમ કહેવાય છે. પાસે થઈ રેલવે જાય છે. ગામને ગોંદરે **જગાણા** તળાવ છે. તે છપનીઆ દુકાળમાં રીલીફ્વકર્સ તરીકે ઉંડું ખોદાવેલું છે. ગામના બે વિભાગ છે તેના ઝાંપા પણ જુદા છે, અને તે **આથમણી** અને **ઉગમણી** શેરીના નામથી ઓળખાય છે. અહીં આંજણા કણબી, જૈન, બ્રાહ્મણ વગેરે વસ્તી છે.

ચાંગા (૧૧૫૦)–એ ઉમરદસી નદી પાસે દરબારશ્રીના ભાયાત **જબરજસ્તખાનજી** સાહેબના તાબાનું ગામ છે. અહીં જુના વખતનું એક વિશાળ વડનું ઝાડ છે.

ચડોખા–ચડોતર (૧૨૫૦)–તે હાલ **ચરોતરા** એ નામથી ઓળખાય છે. પ્રથમનું નામ બદલ્યું છે.

ઝેરડા (૧૨૫૮), **બસુ** (૨૦૯૩), **મડાણા** (૧૯૨૫), **ગઠામણ** (૧૧૭૨), **પીલુચા** (૭૦૮), વગેરે મોટાં ગામ છે.

જાણવા લાયક યાત્રાનાં સ્થળો.

બાળારામ મહાદેવ—પાલણપુરથી જતાં ચિત્રાસણી પાસે ઊગમણી બાજુએ **બાળારામ** નદીકાંઠે બહુજ રમણીય અને ઈશ્વરી લીલાથી ભરપુર વનમાં નાની સુંદર–ડુંગરી–ટેકરી ઉપર બાળારામનું શિવાલય આવેલું છે. તેની પાસે ધર્મશાળા છે. પાસે નદીનો વહેળો છે તેમાં બારેમાસ ડુંગરાનાં ઝરણનું પાણી ભરાએલું રહે છે. અહીંની ઝાડીમાં ભમરા તથા માખીઓનાં મધ બેસે છે. નજીકમાં કોચરીનું જંગલ છે ત્યાં જંગલી જાનવરો–વાઘ, ચિત્તા અધવધા વગેરે માલમ પડે છે, અહીં શ્રાવણમાં દર સોમવારે મેળો ભરાય છે. તેમાં છેલ્લા સોમવારના મેળામાં ઘણાં માણસો એકઠાં થાય છે.

પાતાળેશ્વર—પાલણપુર શહેરમાં એ શિવાલય છે, અને તે જમીનની અંદર હોવાથી તેનું એ નામ પડેલું છે. અહીં ગુજરાતના સોલંકી રાજા **સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવનો** જન્મ થયો હતો. અને તેમણેજ આ શિવાલય બંધાવ્યું હતું એમ કહેવાય છે.

મોકેશ્વર—વડગામ તાલુકાના **પાંડવા** ગામની હદમાં **સરસ્વતી** નદીકિનારે એ શિવાલય આવેલું છે. અહીં ભાદરવા સુદ ૧૧ મેળો ભરાય છે. હિંદુઓના પૂર્વજોને પીપળાના વૃક્ષે પાણી રેડવાનું-શ્રાદ્ધ સરાવવાનું ધામ છે. મેળામાં ૧૦૦૦ સુધી માણસો એકઠાં થાય છે.

સદ્ધ–સિદ્ધમાતા–સિદ્ધેશ્વરી—એ દેવીનું **ડીસામાં** ઘણી સરસ બાંધણીનું **બહુચરાજીના** દહેરાને મળતા ઘાટનું પત્થરનું બાંધેલું વિશાળ દેવાલય છે, અને ચોતરફ પત્થરથી બાંધેલી એવડી મોટી વિશાળ ધર્મશાળા છે કે જેમાં પાંચ હજાર માણસો સ-

માઈ શકે. દરવાજા ઉપર ચોઘડીયાં વાગે છે. સિદ્ધમાતાના સેવકો **દશા ડીસાવળ** વણિક કહેવાય છે. તેઓ આ દેવીને પોતાની **કુળદેવી** માને છે, તેથી ચૈત્ર સુદી દસમે સિદ્ધમાતાની ઉજાણી કરે છે. આ દેવીને **ઉમીઆજી** પણ કહે છે. દરેક પુનેમે થોડા ઘણા યાત્રાળુઓ આવે છે. આસો અને કાર્તિકી પુનેમ ઉપર માતાજીનો વરઘોડો નીકળે છે, ત્યારે સિદ્ધપુરથી ભાવિક સેવકો ત્યાં આવે છે. તેમનો મોટો સંઘ-મહાજન–સેવકો એક સંમત થઈ સર્વને ખબર આપે છે, તેથી બે ત્રણ હજાર માણસો ભેળાં થાય છે પણ તે માટે નિયમિત વખત મુકરર કરેલો નથી. અહીં જન્માષ્ટીએ મેળો ભરાય છે.

પારસનાથ–પાર્શ્વનાથ–પાલણપુર સંસ્થાનમાં **ભીલડી**+ (૪૩૩) ગામે **ભીલડિઆ પારસનાથનું** પુરાતન જૈન દેવાલય છે. અહીં માગસર વદી દસમે મોટો મેળો–યાત્રા ભરાય છે. આ દેરાની ચોતરફ ધર્મશાળા છે. જૈનો તરફથી યાત્રાળુઓને રાંધવાનાં વાસણો, ગોદડાં વગેરે અપાય છે. દેવાલયના વહીવટ ઉપર **ડીસાના** મહાજનની દેખરેખ છે.

રૂપાલ (૧૦૬૧):–વડગામ તાલુકામાં છે. અહીં **શીતળા** માતાનો શીળીસાતેમનો મેળો ભરાય છે.

રામાપીર છાપી–(૮૯૦):–એ રેલવે સ્ટેશન છે. ત્યાં બારેક વર્ષથી **રામાપીરનો** મેળો ભાદરવા સુદી ૧૧ ના રોજ

+ **ભીલડી** માટે દંતકથા છે કે–ત્યાં પ્રથમ ત્રંબાવટી નગરી હતી પણ તે દટણ થઈ ગયાથી હાલ તેનાં ખેંડેરો માલમ પડે છે. તેમાંથી કેટલેક ઠેકાણેથી આરસ પત્થરો ખોદી કાઢે છે. પણ અહીં આરસ પત્થરની ખાણ નથી.

ભીલડીથી રામસણ સુધી બાર ગાઉનું ભોયરૂં છે, પણ હાલમાં તે દટાઈ ગએલી સ્થિતિમાં છે.

ભરાય છે. તેમાં હજારો માણસો ભેળાં થાય છે. તેમાં મુખ્યત્વે ઢેડ વધારે હોય છે.

મગરવાડા (૧૦૮૭):—પાલણપુરથી પાંચ ગાઉ છેટે છે. અહીં માણીભદ્રવીરનું સ્થાન છે, તેથી વીરના સેવકો આવે છે. આસો સુદી પાંચમે મેળો ભરાય છે, અહીં બ્રાહ્મણ, તરગાળા અને આંજણા કણબીની વસ્તી વિશેષ છે.

ભરકાવાડા (૪૫૫):—અહીં જન્માષ્ટમીએ મેળો ભરાય છે.

સીણાદ—શ્રીનાડ—રાધનપુર સીમાડે (૪૬૮)

સમાપ્ત.

બનાસકાંઠા એજન્સિનું સામાન્ય વર્ણન.

સીમા—ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોહી; પૂર્વે શિરોહી અને દાંતા સંસ્થાન; દક્ષિણે પાટણ મહાલ અને ઝીંઝુવાડા સંસ્થાન; અને પશ્ચિમે કુચ્છનું રણ છે. એ એજન્સિ ગુજરાતના વાયવ્ય ખુણામાં આવેલી છે.

બનાસ એજન્સિના વિભાગ કે પરગણાં (૯):-(૧) પાલણપુર સંસ્થાન; (૨) રાધનપુર સંસ્થાન કે વઢીઆર—એમાં રાધનપુર, સમી, મુંજપુર, બલોધન અને વેડ એ પાંચ મહાલ છે. (૩) ડીસા કેન્ટોન્મેન્ટ છાવણી કે કેમ્પ--અહીં લશ્કરી છાવણી છે. (૪) કાકરેજ કે કાંકરેજી—સૌથી મોટી થરા સિવાય કુંબોઈ, ઉમરી, રાણકપુર, ઊણ, વડા, કાકર, અને સમૌ વગેરે કોળી ઠાકોરોની જાગીરો છે. (૫) દીઓદર કે હિંદવાણી--દીઓદર, તેરવાડા અને ભાભર મુખ્ય જાગીરો છે. (૬) થરાદ કે થરાદરી—થરાદ સંસ્થાન; મોરોલ અને મોરવાડા તાલુકા; અને ડુઆ, નારોલી, જેતડા,

વલાદર, **માડકા** અને **એટા** વગેરે નાની જાગીરો છે. (૭) **વાવ** કે **વાવેચી–વાવ** સંસ્થાન અને **સુઈગામ** તાલુકો, સિવાય **ઢીમા** અને **એણુપ** વગેરે **વાવ** ભાયાતોની જાગીરો છે. (૮) **વારાહી** કે **મોટી** જતવાડ-જત મુસલમાનોની ઘણી વસ્તી છે. **વારાહી**ની મોટી બે મલેક **જોરાવરખાનજી**ની અને મલેક **મુરીદખાનજી**ની જાગીરો અને બીજી નાની છે. (૯) **સાંતલપુર** કે **ચોરાડ–સાંતપુર** અને **ચાર્ચટ**નો સમાવેશ છે.

પાલણપુર, **રાધનપુર**, **થરાદ** અને **વાવ** સ્ટેટો મોટાં છે. તે સિવાયના તાલુકા અને જાગીરોમાં ભાઈએ ભાગ પડે છે. તેથી મૂળ જાગીરોના ઘણા વિભાગો પડી ગયા છે.

થાણા સર્કલ (૪)--**કાકરેજ**, **દીઓદર**, **વારાહી** અને **સાંતલપુર** છે.

ક્ષેત્રફળ—૬૩૯૩. ૨૯ ચો. મૈલ; **વસ્તી**–૫,૧૮૫૬૬ માણસની છે.

રાજ્યવહીવટ—**પાલણપુર** અને **રાધનપુર** રાજ પહેલા વર્ગનાં; **થરાદ** ત્રીજા વર્ગનું; **વાવ**, અને **વારાહી** એ બે પાંચમા વર્ગનાં; **દીઓદર** ખાનજીની જાગીર છઠ્ઠા વર્ગનું, **વર્ગ સિવાયના તાલુકા–થરા** અને **ભોરોલ** (થરાદ સ્ટેટમાં) **દિવાની**માં રૂ. ૫૦૦ અને બીજા વર્ગના માજીસ્ટ્રેટ, ૨૦૦ સુધી દંડ, છ માસની કેદ; **તેરવાડા**, **ઢીમા** (વાવ સ્ટેટમાં) **સુઈગામ**, **સાંતલપુર** અને **આદેસર** ઠાકોર (ગડસી અને કુલ્યાણપુર માટે). **દિવાની**માં રૂ.૨૫૦ અને ત્રીજા વર્ગના માજીસ્ટ્રેટ.

પર્વતો:—અરાવલીની હારમાંના **જાસોર**, **વીરમપુર**, **ચિકલોદર માતાનો**, **રાણીટુંક** અને **ચોટીલા** વગેરે **પાલણપુર** સ્ટેટમાં અને **એવાળ** અને **આલુવાસ** **સાંતલપુર**માં છે.

નદીઓ-(૩) **બનાસ** (તેને મળનારી **સીપું** અને **બાલારામ; કામેરી** અને **લડબી** પાલણપુર સ્ટેટમાં વહે છે.); **સરસ્વતી-કુંવારકા** (તેને **ઉમરદસી** મળે છે.); **રૂપેણ.**

તળાવો-(૧૨) **હરમતિઆ, ગોબરી, માનસરોવર, જગાણા,** (પાલણપુર સ્ટેટમાં) રાધનપુર, વાઘેલ અને શવળુ (રાધનપુર સ્ટેટમાં) **સંગેવાડી** (વારાહીમાં); **સાંતલપુર, જાખોતરા, બકુતરા** અને **ડાઘાસર** (સાંતલપુરમાં) છે.

એજન્સિઃ-ઘણાં નાનાં મોટાં દેશી રાજ્યો તાલુકા કે સંસ્થાનોનો એક જથે આવેલો સમુહ જે પોલિટિકલ એજંટની દેખરેખમાં મૂકેલો હોય તેને કહે છે.

દિશાઓ.

દિશાઓ ચાર છે; **પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર** અને **દક્ષિણ.**

જે બાજુએ સવારમાં સુરજ ઉગે છે. તે બાજુને **ઉગમણી** અથવા **પૂર્વ** દિશા કહે છે.

જે બાજુએ સાંજે સુરજ આથમે છે, તે બાજુને **આથમણી** અથવા **પશ્ચિમદિશા** કહે છે.

પૂર્વ દિશા ભણી મોં કરી ઉભા રહીએ, તો ડાબા હાથ તરફ જે દિશા તેને **ઉત્તરદિશા** કહે છે. અને જમણા હાથ તરફની દિશાને **દક્ષિણદિશા** કહે છે.

ખુણાઓ.

ખુણા ચાર છે. **વાયવ્ય, ઇશાન, નૈઋત્ય** અને **અગ્નિ,** ઉતર અને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેના ખુણાને **વાયવ્યખુણો** કહે છે. ઉત્તર અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેના ખુણાને **ઈશાનખુણો** કહે છે. પશ્ચિમ અને દક્ષિણ દિશા વચ્ચેના ખુણાને **નૈઋત્યખુણો** કહે છે. પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશા વચ્ચેના ખુણાને **અગ્નિખુણો** કહે છે.

મુખ્ય આવ

રેલવે:—આ...

રેલવે સ્ટેશન:-

ઉતારુઓ તથા માલ ચ

સંસ્થાન:—દેશી

એજન્સિ:—કેટલ

ના ઉપર અંગ્રેજ સર

ટેકરો અને ડુંગ

ઉંચાણવાળા ભાગને ટેકરે

ઉંચા અને મોટા ડુંગરને

તળાટી-તળેટી

ટોચ કે શિખર:

ખીણ:—ડુંગરોની

રણ:—ઘણા ગાઉ

ઝરો કે ઝરણ:—

ઝમી ઝમીને જે પ્રવાહ ચ

વહેળો કે નાળું:-

જતો હોય તેને વહેળો

ના ભાગને.

૨—૦—૦

૧—૪—૦

૦—૬—૦

૦—૧૨—૦

૦—૬—૦

૦—૪—૬

છપાય છે.

મુંબઈ [illegible] રાજ્ય, એજન્સિ-

[illegible]

જથાબંધ અહીં મળશે

કહાસ એન્ડ બ્રધર્સ.

ચોકી સામે, અમદાવાદ